

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1907

TARTALOM.

I. Értékezesek és tanulmányok.	Lapszám
1. A genfi főiskola és Kálvin pedagógiai rendszere. <i>dr. Márk F.</i>	65
2. Bocskay halála és temetése. <i>Lic. Lencz Géza</i>	77
3. Egységes világnézetünk kérdéséhez. <i>dr. Szlávik Mátyás</i>	93
II. Tároza.	
Dr. Mikler Magyar evangélikus egyházjoga. <i>B. Pap István</i>	100
III. Külföldi egyházi szemle.	
Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	106
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Dr. Barcsa János: A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme. <i>Thury Etele</i>	114
2. Dr. Krausz Jakab: Bevezetés a philosophiába. <i>Sz. M.</i>	118
3. Radácsi György: Bibliái tanulmányok. <i>Sz. M.</i>	120
4. Harnack Adolf: A keresztyénség lényege. <i>Sz. M.</i>	122
5. Pár szó a felekezeti történetírás kérdéséhez. <i>Historicus Criticus.</i>	123
b) Külföldi irodalom:	
1. Wilhelm Wundt: Völkerpsychologie. <i>Ifj. dr. Bartók György</i>	128
2. Pfeiderer Ottó: Religion und Religionen. <i>Sz. M.</i>	133

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A **Protestáns Szemlébe** szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendőek.

A genfi főiskola és Kálvin pedagógiai rendszere.

Rohamos lépésekkel közeledünk a nagy reformátor születésének *négyszázados* évfordulójához. S mentől inkább közeledik ez az idő, annyival nagyobb szomorúság lepi meg lelkünket, ha arra gondolunk, hogy az a kálvinista jelleg, mely a reformáció első századában nálunk a Méliuszokat és Szegedi Kis Istvánokat szülte, ma már nagyon halvány vonásokban él közöttünk. S a kálvinizmusnak ama kiemelkedő saját-sága, mely a reformáció korában, a mi hazai földünkön is, a semmiből teremtett új, népes gyülekezeteket, állított fel számos iskolákat és így fejlesztette a kulturális életet, a magyar nép zömének körében pedig szült istenfélelmet és puritán erkölcsöket, bizony nagyon gyenge lábon áll minálunk.

Szomorú eseményszámba vehető az is, hogy míg a magyar ág. ev. egyház kiváló theologusai, példának okáért a derék *Masznyik* is, semmi fáradságot nem kimélnék, hogy Luthert irataiban hazai nyelvünkön is megszólaltassák, addig Kálvinnak még *főbb művei* sincsenek édes hazai nyelvünkre lefordítva. Több százados mulasztást tett jóvá a Prot. Irodalmi Társaság akkor, midőn a nagy reformátornak legalább egyik korszakalkotó: „A keresztyénvallás alapvonalai” című művét lefordította. Kálvin négyszázados jubileumát pedig csak akkor ünnepelhetnénk meg legméltóbban, ha teljesen helyrehoznók e téren a mult idők mulasztásait.

Kálvin élete ugyan eléggé ismert már előttünk. Magyar nyelven is jelentek meg egyes töredék-munkálatok az ő életéből, melyek között kétségtlenül legkiválóbb a *Révész* Imrée. De ezek a művek legtávolabbról sem merítik ki a nagy reformátornak eseményekben gazdag életét. Az isteni gondviselés különös áldásának tekintenők azért azt, ha előállana sorainkból egy olyan hivatott egyéniség, a ki főként a kálvinizmus vallás-erkölcsi befolyását olyan alakban domborítaná ki, a mely-

ből világosan láthatná népünk, hogy mit köszönhet a kálvini reformációnak a magyar református egyház.

E jelen közlemény, minden nagyobb igény nélkül, olyan oldalról fogja a nagy reformátort feltüntetni, a melyet, legalább az én egyéni tudomásom szerint, nem tárgyaltak hazai nyelvünkön. Sőt a külföldnek nyugoti egyházaiban is szórva-nyosan s csakis szoros értelemben vett szakközlönyökben, foglalkoztak ez oldalról vele. A minék meg is van a maga természetes oka. Kálvin nem annyira pedagógus, mint kiváló theologus volt. Tisztán neveléstani rendszerről nála nem igen lehet szó. De főbb műveiben elszórtan találhatunk olyan megjegyzéseket, melyek a reformátor nevelés és tanítási nézeteit foglalják magukban; s ezekből kell már most nekünk az ő pedagógiai rendszerét megállapítani. S hogy hozzá szólunk e közleményben ez igen fontos kérdéshez, ennek is megvan a maga természetes oka. Tudjuk, hogy Kálvinnak mennyire szívéhez volt forrva *az iskola*. Hiszen a genfi akadémia is az ő és Béza együttes működése alatt érte el virágzásának tetőpontját. De meg azért is érintjük most ez érdekes kérdést, mert maga az országos ref. tanáregyesület is érdemesnek találta ezt arra, hogy pályázatot hirdessen közelebről olyan műre, mely Kálvin nézetét a nevelés-tanítás terén tárgyalja. Hadd legyen ez is ehhez egy porszemecske; vagy ha megfelelőhetne céljának, *némi tájékoztató* annak, a ki vállalkozik ez érdekes kérdés megvilágítására.

* * *

A kulturtörténelem a genfi iskolaügyek *tetszősebb* képének leírását csak ott kezdheti tulajdonképen el, midőn a kálvini reformáció erősebb gyökeret vevén a népnek szívében, Kálvinnak leghatalmasabb munkatársa, s az iskolaügyek reformátora, *Béza*, Párisból menekülve, 1548. év október 23-ikán Genfbe érkezik. E két rokonlélek és hatalmas szellem befolyása és bámulatos tevékenysége — rövid időközben — a felvirágzásnak olyan magas fokára emelte fel a genfi iskolákat, hogy főként az általok alapított akadémianak híre távoli országok tudományszomjas ifjait gyűjté össze a kálvini reformáció bölcsőjéhez.

Hogy milyen *gyors átalakítást* végzett a kultúra terén e két reformátor áldásos működése, legyen elég itt Kálvin egyik hű barátjának, evangéliomi érzelmei miatt szintén menekült francziának, gróf *Vergerion*nak, egy levéltörredékét közleni, melyet ő Genfből hazájának néhány r. katolikus barátjához intézett. „Mindössze — úgymond — hogy ez a város a

hitetlenséget és pápai babonát húsz évvel ezelőtt innén száműzte, de már is a legnagyobb lelki gyönyörűséggel szemlélhetjük azt a gyors átváltozást, a mit itt a kálvini reformáció véghez vitt. Tíz lelkész hirdeti az evangéliomot minden vasárnap és a hétnek két köznapján; de ez még csak *semmi* azon óriási tevékenységhez képest, a mit ezek az *iskolákban* az ifjúság nevelésénél és tanításánál véghez visznek. Kálvin éles sas szeme csakhamar átlátta azt, hogy *először is* az ifjúság fogékony szívébe kell az evangéliom áldásthözó magvát elhinteni, ha e várost a papizmus átkaitól *végkép* meg akarja szabadítani. Mióta Kálvin ide érkezett és megkezdte az iskolai ügyek reformálását, ez a város úgy néz ki, mint Istennek veteményes kertje. Boldog város Genf, mely a babonát és hitetlenséget végkép elhagyva, Kálvint falai között bírhatja!¹

Legkisebb túlzás sincs abban, a mit e grófi francia menekült Kálvin reformátori, főként pedig iskolaügyi tevékenységéről elmond. E nagy szellemóriás *egész lelkét* beleöntötte abba az eszmébe s mindkét kezét ráveté a hatalmas munkára, hogy miután az *alsóbbfokú* iskolák ügyét némileg rendezhette, *mindenekelőtt* az evangéliom szolgáinak tudományosabb kiképzésére *egy magasabbfokú tanintézetet* létesíthessen Genfben.

Hasonló irányú, de csekélyebb képzettséget nyújtó tanintézetek már elébb is voltak itt. Ezek között legkiválóbb volt az alapító nevére elnevezett „*College Versonnay*“, a melyben grammatikát, logikát és az úgynevezett „szabadművészeti“ tantárgyakat adták elő. Ez az iskola volt az, a mely a római egyház klérusát képezte. Ez az intézet azonban, minthogy a városi hatóság nem volt az abban uralkodó szellemmel megelégedve, ennek nyomása alatt már 1480-ban megszűnt s maga a város alapított olyan egyetemféle magasabbfokú tanintézetet, melynek feladata lett volna: „ifjú embereknek vallásosságban és tisztább erkölcsi életben nevelése“. Ez az intézet — *ilyen alakjában* — 1531-ig állott fenn és csak akkor oszlott fel, midőn a r. katolikus érzelmű *utolsó* rektor a várost elhagyta és senki nem találkozott olyan megfelelő képzettségű egyén Genfben, hogy ez intézetet a r. katolikus egyház szellemében fentartsa. Az ekként megszűnt intézetet *Viret* és *Farel* a reformáció szellemében átalakították és megkezdtek abban az ifjúságnak nemcsak vallás-erkölcsi alapon, hanem tudományosabb mérvben való tanítását. Maga Kálvin is genfi *első* tartózkodásának ide-

¹ Lásd: Johannes Calvin. Von dr. Stähelin. Erste Hefte. Elberfeld 1863. pag. 481.

jén munkatársul szegődött hozzájuk. Azonban a gyorsan bekövetkező forradalmi zavaros időszak Kálvint és társait menekülni kényszerítvén, a tanítás ez intézetben teljesen félbeszakadt.

A megpróbáltatásnak nehéz napjai voltak ezek a város lakosságára nézve. Úgy látszott, mintha a sötét reakció uralma *újra* felemelte volna annak falai közt fejét és végmegsemmisüléssel fenyegetné ott a kálvini reformácziót. De ez áldástalan állapot nem sokáig tartott. A város jobb érzelmű polgárai mindent elkövettek arra nézve, hogy Kálvint visszanyerhessék; a mi meg is történt.

Midőn Kálvin 1541-ben régi gyülekezetében állását *újól*ag elfoglalta, előbbi építő munkáját, mit az iskolák ügyében tett, teljesen romokban, csaknem egészen megsemmisülve találta. A munkát újból kellett kezdenie és ő fáradhatatlan tevékenységgel fogott hozzá *mindenekelőtt* az iskolai ügyek gyors rendezéséhez. S a mi az *alsóbb* fokú iskolákat illeti, ez csakhamar sikerült is neki. Egy nagyobb méretű, *felsőbb* fokú iskolát azonban olyan szellemben előállítani, mely a félbeszakadt tanrendszert ne csak továbbfejleszse, de szélesebb és tudományosabb alapokra is fektesse, nagy nehézségekbe ütköznek látszott. A nemes város áldozatkészségéhez fordul e téren. Segélykérő levelében így ír: „E városnak nem lehet nagyobb ékessége és a közjólétre általánosabb boldogság, mint egy olyan intézet felállítása, a melyben alapos oktatást nyerhetnek nemcsak ennek lakosai, de *a külföldiek is* abban, a mi a tudományos műveltség és az életre nézve legszükségesebb, főként pedig a vallásos ismeretekben“. A tanács átlátta és érezte is a reformátor szavainak horderejét, de a *kis* állam nem rendelkezett elegendő anyagi erővel ahhoz, hogy egy ilyen nagyszabású intézetet felállíthasson. Az előmunkálatokat azonban erre nézve megtette, midőn 1552-ben „*a felépítendő új egyetem*“ helyiségeül egy alkalmas épületet vett meg. Ki örülhetett volna ennek jobban, mint Kálvin, kinek lelkéhez volt ez az ügy egészen forrva?! De nem soká örülhetett kedvencz eszméjének. Megint kitört a kis államban a polgárháború s az ezzel járó megrázkódtatások az eszmét újból elföldelni látszottak.

Inter arma silent musae! . . . mondja a latin példaszó. Ki gondolt volna most az építés békés munkájára, midőn egyenetlenkedés, belső viszály és fegyverek zörgése hallszott mindenfelé?! Mindenki desperált; csak Kálvin nem csüggedt el. Az ő tevékeny és bátor lelke nem ismerte a félelmet és lemondást. Hogy a szegény tudományszomjas ifjúság e ziva-

taros időkben se maradjon lelkiezér nélkül, *egymaga* vállalkozott arra, hogy néhány theologus ifjúnak *saját lakásán* felolvasásokat tartson.

De éppen a reformátornak ez a bámulatos kitartása igazolta azt, hogy mennyire nem csak az ő ügye ez és hogy milyen égető szüksége van Genfnek egy felsőbb tanintézet *végleges* felállítására. Az a kis tudományszomjas sereg, a mely a politikai zavarok daczára is Genfet felkereste, napról-napra annyira megnőtt, hogy a lelkészlak szűk szobája csakhamar elégtelen lón az ifjúság befogadására. A külső politikai viszonyok is örvendetesebb alakot nyervén, egész sereg *külföldi* ifjú tódult oda, hogy Kálvint hallgathassa. Főként a francia hittestvérek voltak azok, a kik nemcsak a közelségnél fogva, hanem főleg azért is, mert hazájokban tiltva volt evangéliomi szellemű tanintézetek létesítése, csapatostól jöttek át a határon Genfbe. S miután sikerült Kálvinnak az addig húzódozó Bernnel is rendezni az egyházi ügyeket, elérkezettnek látta most már az időt arra, hogy kedvencz tervét megvalósíthassa. A nagy reformátor 1558-ban ismét a tanácshoz fordult. Készséggel elismeri, hogy a polgárháború miatt súlyos anyagi viszonyok közé jutott genfi kis állam jelenleg nem képes egy felsőbb tanintézetnek felállításához. Nem is annyira segélyt kér ő a várostól, csak *erkölcsi* támogatást és beleegyezését a tanácsnak ahhoz, hogy ő a polgárság hazafias áldozatkészségét vehesse igénybe. Ez volt az *utolsó* erőforrás, melyből a reformátor meríteni akart. Nem is csalatkozott meg hitében; noha a tanács válaszában nem sok reményt nyujtott Kálvinnak.

A csodálkozásnak bizonyos nemével gondolunk ma arra a férőura vissza, a ki igen sok oldalról igénybe vett munkássága közt még arra is tudott időt találni, hogy a város vagyosabb polgárainak ajtaján és szívénel *személyesen* zörgessen a lelkéhez forrott eme fontos ügyben. Mint fénylő tanúbizonyosság beszél *ma is* előttünk amaz áldozatkészség, mely a reformátor lelkesítő eljárását nyomon követte. Egy, az akkori viszonyok közt igen nagy összeg, 10,000 arany forint gyűlt néhány nap alatt össze. Minő jóleső érzés hathatta át Kálvinnak lelkét akkor, midőn a kételkedő tanács kezeihez leolvasta ez összeget. Nem voltak ott többé Tamások, hanem ügybuzgó és tetterre kész lelkek. Most már azonnal hozzá kezdhettek az építkezéshez.

A reformátor azonban azzal még nem elégedett meg, hogy az épületet *külsőleg* felállítsák. Jelesebb tanerők, alkalmas munkatársak után nézett. Az isteni gondviselés mintegy véletlenül kezébe adta az eszközt ehhez. Egy férfiú, ki evan-

géliomi hitéért elhagyni kényszerült szülőföldet és hazát, vagyoni jólétet és kintételeket, zarándokolt el oda, a hol akkor sokan Franciaországból elmenekülve menhelyet és meleg fogadtatást találtak. Egy kiváló antik jellem és bámulatos munkaerő volt az, a kiből Kálvin azonnal hatalmas segítő-társat nyert az egyház és iskolaépítés *belső* munkájában; a ki ugyan már előbb is megfordult Genfben, de némi félreértés miatt távozott onnan... ez a férfiú az ő reformátor társa, *Béza*. Egy nemes lelkű, buzgó, vallásos és kegyes érzésű egyéniség ez; a kinek neve ez időtől kezdve éppen úgy össze van forrva a Kálvinéval, mint Melanchtoné a nagy Luther nevével. Midőn e kiváló férfiú Genf falai közé *újólá* visszatért, a kinek tanítói képességét előbb is sokra becsülték ott, a tanács nem habozott többé, hogy hozzá fogjon akadémia felépítéséhez. Mindenekelőtt pedig Kálvint megbízták azzal, hogy készítsen egy olyan *tantervet*, mely „gondos körültekintéssel szerkesztve, a közönség tetszését megnyerhesse“.

A tanács eme határozata határtalan örömet keltett Kálvin szívében. Régi vágyainak megtestesülését látta abban. Noha maga is betegeskedett ekkor és alig tudott gyengesége miatt lábára állani, mégis mindennap hordszéken kivetette magát, hogy gyönyörködje lelke a munka előhaladásában. Találóan jegyzi meg erre a genfi ref. egyház történetének írója, *Gaberel*,¹ hogy „az építők karjába a Kálvin lelke költözött, mert rövid hat hónap alatt befejeződött a mű s 1559 június 5-ikén megnyílt a múzsák eme diszes hajléka és a tudomány-szomjas ifjaknak *egész serege* költözött be abba“.

Az új főiskolának rektorául a tanács által Béza lón alkalmazva; s Kálvin és ő rajta kívül olyan kiváló tanerők működtek abban, mint *Viret*, *Chevalier*, *Laureatus* és mások. Ilyen kiváló tudósok működésének következménye lón aztán az, hogy a hallgatóság száma — rövid időközben — majdnem ezerre felszaporodott s a kontinens minden egyháza képviselve volt ott.

Igen érdekesek azok az iskolai szabályzatok, melyeket Kálvin igen nagy körültekintéssel készített el.

Az első fejezet *a tanárok kötelességéről* szól. „A tanárok — jelzi e szabályzat — legjobb tudás és lelkiismeretes meggyőződés szerint választassanak és megerősítés végett a városi tanácsnak bejelentessenek. Minden tanár, a rendes leckeidőben, a tanórán szorgalmasan megjelenni köteles; s

¹ Lásd: *Celerier*. Über die Genfer Akademie im IV. Bande p. 306.

ha valaki kényszerűségi okokból elmarad, a rektornak ezt azonnal jelentse be s *helyettesítéséről maga* köteles gondoskodni. A tananyag kezelése teljes komolysággal történjék. Semmi invekció nincs megengedve az írók művének magyarázásánál. Ha talán a tanár abban *homályos* kifejezésekre talál, ám tegye figyelmessé erre a hallgatóságot; de kellő vigyázattal és alapos megfontoltsággal. A tanításnál arra kell mindenekelőtt figyelmeznii, hogy a tanulók tanulják meg Istent félni és a bűnt gyűlölni“.

A rektornak olyan férfiúnak kell lenni, a ki nemcsak istenfélelmében, de tudományos ismeretekben is *kitűnő* legyen. Legyen békességszerető és szolgálatkész. Lelke ment legyen minden keserűségtől, magatartása minden darabosságtól, hogy jó példaadás által tündököljék azon ifjúság előtt, mely gondjaira van bízva.

A hallgatókat négy csoportba osztották be, nem osztályonként, hanem a városban elfoglalt *lakóhelyek szerint*. Minden csoport felett egy tanár őrködött, a kinek főként arra terjedt ki a figyelme, hogy a részökre kijelölt templomban mindig pontosan megjelenjenek és az ott *külön kijelölt* helyet foglalják el. Különösen a vasárnap délutáni *gyermek-istentiszteleteken* tartoztak mind megjelenni és az idősebb tanulók kötelesek voltak ott a lelkésznek segédkezni.

Az előadások nyáron hat, télen hét órakor kezdődtek. Minden osztályban a hallgatók csoportonként osztattak be. Minden csoportban tíz hallgató volt, a kiknek *elseje*, mindenestre a legkiválóbb egyén, a csoport felett nem csak felügyelettel bízott meg, hanem még afféle korrepetitori szerepkört is töltött be. Az előadások mindig *imával* kezdődtek, a mit a tanulók *felváltva* végezték, a mi *ma is* hasonló módon történik a genfi főiskoláknál.

Nem lehet feladatunk, hogy a tanmenetet itt minden fázisában leírjuk; elég legyen annyit felemlíteni, hogy a legnagyobb súly mindenestre az ifjúság vallásos, erkölcsi nevelésére volt fektetve. A nagy reformátor által alapított eme főiskola a kálvinizmus amaz élet elvén épült fel: *vallásosság, tiszta erkölcsiség, krisztusi szeretet és evangéliumi szabadság*. Ez az, a melyhez ez az intézet akkor is hű maradt, midőn a nagy alapító már annak falai között többé nem működhetett.

E főiskolának előkészítő intézete volt az úgynevezett *kollegium*, mely hét osztályból állott és ez osztályokban a francia nyelvnek tanítása mellett főként a latin és görög klasszikusok magyarázatára fektették a fősúlyt. E mellett képezték itt az ifjakat a rethorika és dialektikában; de szoro-

sabb értelemben vett realiákról még csak nem is szól ez iskola tanterve, mely kétségtelenül a mi *latin*, vagyis *gimnáziumi* tanbeosztásunknak felelt meg a reformáció korában.

S hogy ez iskolának az volt a rendeltetése, hogy főként a leendő lelkészanyagot az akadémiái kurzushoz *előkészítse*, igazolja az, hogy a *felsőbb* osztályokban az evangéliomokat, főként Lukácsot és az apostoli leveleket *eredeti* nyelven olvasták és fordították le a hazai nyelvre.

E kollegiumi tanítás betetőzését képezte aztán az akadémiái oktatás, a hol a theologiai felolvasásoknál főként az exegezisre helyezték a legnagyobb súlyt. Külön-külön tanszéke volt az ó- és új-szövetségi exegezisnek; ismét külön a dogmatikának. A filozófiából Arisztoteles etikáját tanították és kisebb mérvben Platót és Plutarchot magyarázták. A mi kollegium tantervében elő se fordul, az exakt tudományok közül itt már helyet talál magának a fizika és mathezis is, bár csak igen csekély mérvben. Mindössze heti három órán adták e két tantárgyat elé.

Kálvin gondoskodó figyelmét arra is kiterjeszté, hogy az akadémián egy *orvosi* tanszéket is szervezett, a mely azonban az ő halálával megszűnt.

Érdekes jelezni azt is, hogy a genfi akadémián egy *ének- és zenei* tanszék is volt felállítva; noha a helvét reformátorok a zenét a templomokból teljesen száműzték. Ez a tanszék egyébiránt arra szolgált, hogy a theologusokat az istentiszteleti műéneklésben képezze.

Az akadémia hallgatói, sőt a tanárok is, *mielőtt* az intézetnek tagjai lettek volna, egy *hitvallástételt* irtak alá, mely a különböző vallástételeket, az athanaziusi kivételével, mely Kálvin tetszését nem nyerte meg, tartalmazta. Ebben a vallástételben ki volt fejezve a Servét és tévelygő társai elleni küzdelem is, mely az aláírókra *jövöben* várni fog.

S hogy az ifjúság az efféle tévtanok elleni harcban kellőleg felvértezve menjen ki az életbe, minden tanuló, a hónap *első* napján, leginkább egy apologetikus tartalmú tételt tartozott kidolgozni és azt szaktanárának pontosan beadni, a ki azt felülbírálván, *nyilvános vita* alá bocsátotta, a melyben minden tanuló résztvehetett. Magok a tanárok is kötelesek voltak e vitaórákon megjelenni. Kálvin e vitaórákra nézve a következő irányelvet szabta meg: „Minden szofizma, haszontalan szófecsérlés, az isteni ige elleni mindenféle merész újítás, mely az ifjú lelkekben kételyt támaszthatna és többet rombolna, mint építene, a vita anyagából száműzendő. Igazi kegyes, vallásos érzelem legyen az, mely a kérdéses tételek megvilá-

gosításánál irányadóul szolgáljon. Az akadémiának nem az a hivatása, hogy hitetlen Tamásokat neveljen, hanem hogy Krisztusnak hű evangeliomi munkásokat állítson elé“.

Íme, csak ez egyetlen nyilatkozata Kálvinnak elegendő lenne nekünk arra, hogy ebből az ő pedagógiai rendszerét megállapíthassuk, mely nem más, mint az ifjúságnak az evangélium alapján álló vallás-erkölcsi nevelése és tanítása.

A Kálvin akadémiajának híre nem maradhatott elzárkózva kis államának szűk határai között. Messze vidéken ismertté lón annak hírneve s Európának minden államából és így hazánkból is nemcsak az ifjak, de felnőtt férfiak is, főként pedig francia és angol menekültek felkeresték azt, hogy legalább egy szemesztert annak a nagy reformátornak lábainál tölthessenek el, a ki, főként alapos bibliai előadásai-
val tünt ki többi társai felett. Bámulatos is az a tevékenység, a mit ez a roszakag testű reformátor e tanintézet felvirágzására kifejtett. Halomszámra menő levelek tanuskodnak arról az óriási agitációról, a melyekben szüntelen azon fáradozik, hogy az itt és ott felmerülő hiányokat elenyésztesse és ez akadémiát a tudomány legmagasabb színvonalára felemelje. Esdő sorokkal keresi fel az akkori európai hírnű tudósokat, főként Mátyr Pétert, Mercerast, Tremelliust és más kálvinista kiváló tanerőket, hogy: „Istentől nyert gazdag talentumaikkal e főiskola felvirágzásán segítsenek“. „Ha kevésnek találjátok“ — írja — „azt az összeget, a mit itt nyújthatunk ahhoz képest, a mit Németország ad nektek, gondoljatok *magasabb érdekekre is*. Gondoljatok arra a közel ezer ifjú lélekre; a kik az evangéliom áldásait viszik innen majd el a *különböző* országokba. Olaszthonnak virágzó ifjúsága már is itt sereg az akadémia falai közt. Az evangéliom hírnökei csaknem kivétel nélkül mind itt képeztetnek a francia ref. egyház számára. Jöjjetek tehát ti is ide, hogy minél több lelkeket vezessetek az Úr szolgálatára.“¹ „Valóban bámulatos — írja egy szemtanu, — a mint a távoli országok minden részéből az ifjak az itteni tanárokhoz sereglenek. Azoknak a kegyes ifjaknak számát, a kik csak Kálvint hallgatják, *többre értékelem ezernél*.“²

A hova csak a nagy Kálvin híre elhatott, mindentütt égtek tudományszomjas emberek a vágytól, hogy Genfbe elérkezessenek. Tudott dolog előttünk, hogy ennek az akadémiá-

¹ Lásd: Briefauszüge aus dem Genfer und Berner Manuscripte bei Henry III, p. 391.

² Lásd: Stähelin. Calvins Leben. I-ső kötet. 490. lap.

nak, a XVI. század végétől kezdve egész a XVIII. század közepéig, olyan nagy volt a hite, hogy az *egész* református Európa irodalmi és theologiai képzettségét e főiskolából merítette. Nemes ifjak, Németországnak, Franciaországnak, Skóciának és Hollandiának fejedelmi ivadécai, miután hazájokban iskolai pályájokat bevégezték, mentek el Genfbe, hogy ott magokat *tovább* képezhessék. Rendes lelkipásztorok, kik már hazájokban az evangéliom szolgálatában áldásos missziót végeztek, mentek el Kálvin városába, hogy a kálvini tiszta tant, tudományos ismereteket és egyházszervezetet tanulják meg *közelebbről* ismerni és mint szellemi örökét annak a nagy férfiúnak szülőföldjükre átplántálni, a kit ők is mint egyházuk alapítóját és mesterét tisztelték. És minő hatalmas tanerők voltak azok, a kiknek lábainál e tudományszomjas sereg ülhetett! . . . Az alapítón és Bézán kívül ott voltak még: *Casanbonus, Turretin, Leclere, Spangenheim, Pictet du Saussure, Bonnet Károly* és mások, a kiknek díszes sorához az újabb korban Merle d' Aubigné csatlakozott. Hollandiának és Franciaországnak főiskolái a genfi akadémiát tekintették *minta-intézetöknek* és ennek alapján és tanrendje szerint szervezkedtek. A genfi akadémián tanulni, a *legjobb ajánlólevél* lón mindazokra nézve, a kik itt valaha megfordultak. Éppen azért könnyű elképzelni, hogy minő áldásos befolyással lehetett ennek az iskolának szelleme, mely abból kiáradt, az *egész* evangéliomi keresztyén világra. A nagy Kálvin saját nemes lelkének bélyegét nyomta rá mintegy erre a tanintézetre, és az a református jelleg, melyet a genfi akadémián tanuló ifjú magával elvitt távoli hazájába is, lelkébe mélyen bevésődve, képezte azon *egységet és testvéri összetartást*, a mely, nyelvi és nemzetiségi különbség daczára is, a XVI. és XVII. századbéli kálvinista egyházakat a kontinens *minden* államában a hitben igazi testvérekké tette és a krisztusi szeretetben egybeforrasztotta.

Legjelentősebb befolyást azonban a Kálvin főiskolája mégis annak a városnak lakosaira gyakorolt, a melynek körében működött. A régi, egyszerű városka, Kálvin működésének ideje alatt, Európa szellemi világának történelmében *elsőrendű* helyévé lón a tiszta evangéliomi hitnek és keresztyén tudománynak. Az addig szellemi sötétségben élő genfi polgárság most már érdeklődni kezdett a vallás és tudomány kérdései iránt és maga is részt akart venni e szellemi megújulásban. Egyik újkori történelemíró, *Gaberel*,¹ azt mondja Kálvin koráról: „A

¹ Lásd: Gaberel I-ső kötet 508. lap.

tudomány csarnokából senkinek sem volt szabad ezután kizárva lenni. Nemcsak a szó szorosabb értelmében vett tudomány emberei, hanem kereskedők és kézművesek is feliratkoztak a kollegium *alsóbb* osztályaiba, hogy legalább a *régi* nyelveket és annak irodalmát megismerhessék. A polgárság körében mindentűtt üdvös *változás*, nagyobb és alaposabb képzettség utáni vágy keletkezett. Még politikai tekintetben is érezhető eredménye lett ez iskolák áldásos működésének. Mindenki eléggé felvilágosodottnak és képzettnak érezte magát arra nézve, hogy hazája sorsával és érdekével törődjön és ennek a kis köztársaságnak szabadsága és felvirágzására közremunkáljon. A mi addig, a pápista tudatlanság miatt, teljesen lehetetlen volt, könnyű volt most már — *bármely foglalkozású emberek sorából* — a tanács tagjait megválasztani. A gyáros, az üzletember, a kézműves elég szellemi erővel rendelkezett, hogy teljes komolysággal és buzgó odaadással a város ügyét szolgálja. A nevelés és tanítás áldásainak *a nép legalsóbb osztályaira* való kiterjesztése által lassanként megszűnt az ú. n. proletár-elem és az addig élesen kirívó ellentét a gazdag és szegényebb osztályok közt enyhülni látszott. Kálvin városában nem volt többé tere az addig uralkodó *vagyon*i főrendiségnek, hanem igenis előállott, éppen a reformátor üdvös befolyása alatt, egy *szellemi* arisztokrácia, mely feladatául tűzte ki magának a tudományok ápolását és a patriotizmus érzetének fejlesztését. Ilyen nevelésű és irányú polgárság körében könnyű volt a genfi akadémianak felvirágzani és könnyebb volt a hűtlenség ellen is a kis köztársaság függetlenségét és szabadságát megvédeni⁴.

Íme tehát nemcsak tanügyi és vallási tekintetben, de az *állam életének* jövő fejlesztése szempontjából is, ilyen áldásos befolyást gyakorolt Genfben Kálvin és a kálvinizmus. A kálvinizmusnak különben is a *vallásos hitben* és *tudományos ismeretben* van igazi mély gyökere. A nagy alapító jól tudta ezt, midőn Genf polgárait nemcsak vallásosokká igyekezett nevelni, hanem azoknak a kellő tudományos ismereteket is törekedett megadni. Ez volt éppen az ő kiváló *pedagógiai rendszere*. Ezen az alapon építé fel Kálvin összes nevelési és tanítási munkásságát. Senki nála nagyobb szolgálatot nem tett nemcsak hazája, de egész Európa, sőt az összes református keresztyén világ szabadságának, tudományos és kulturális fejlődésének.

És éppen abban rejlett a nagy reformátornak hatalmas ereje, hogy a nevelésnél és tanításnál a vallásos és erkölcsi eszmék fejlesztését tekintette mindenkor *első* és *főtényező*nek. Ez volt nála az az emeltyű, a melylyel az általa megalapított

kálvinista egyházat szellemi és erkölcsi tekintetben *minden más* egyházak felé magasan felemelte. És ez éppen nem akar öndicsekvés lenni! Csak egy röpke tekintetet kell vetni azokra az országokra, a melyek a Kálvin tanát elfogadták, azonnal látni fogjuk, hogy a legmagasabb *erkölcsi, szellemi és kulturális fejlettség* éppen ezekben az országokban található fel. A legegységibb oktatástól kezdve, fel egészen az egyetemekig, az evangéliom alapján álló népeknél *mindenütt* magasabb képzettséggel és általánosabb műveltséggel találkozhatunk. Ez mind a kálvinizmusnak áldásos következményéül tekintendő!

Nem lesz tehát nehéz már az eddigiekből a Kálvin neveléstani rendszerét megállapítani, mely főleg ethikai és tudományos életre akarta nevelni azt az ifjúságot, a mely arra van hivatva, hogy egyházának és hazájának hasznos szolgálatokat teljesítsen egykoron. Kálvin nemcsak *egyházjavító*, de *iskolai reformátor* is volt egyszersmind. Az általa alapított református vallás a népek erkölcsi és szellemi felvirágzását tartván szem előtt, nagymérvű befolyással volt az általános és egyetemes közművelődésre. A tudomány Kálvin kora óta nem egyes kiváltságos osztályok birtoka, hanem az egész népnek közkincse. Kálvinnak nemcsak hittani, hanem a nevelés és közoktatás terén teljesített munkájára is elmondhatjuk az apostollal: „A régiek elmultak, ime mindenek megújultak”. (2. Kor. V, 17).

Dr. Márk Ferencz.

Bocskay halála és temetése.

Manapság semmi feltűnőbb emlék nem jelöli Kassán, hogy Bocskay ez előtt 300 évvel onnan, a hernád-parti városból dirigálta Magyarországnak több mint egy harmadát.¹ Pedig a bástyafalakkal s vízzel körülvelt város sokat köszönhetett neki úgy magyarságát illetőleg, mint fejlődése tekintetében, a pénzéhes, templomát és 28 faluját lefoglaló Barbiano rabló garázdálkodása után. Valószínűleg az ő ajánlatára hívta meg a város 1606 tavaszán Alvinczit is predikátorul Váradról, ki ugyan a prot. uniónak volt híve,² de a nagyrészt kálvinista magyarság bizonyára nagy támaszra talált benne.

Kassa az 1606-ik év decemberében is nagy események színhelye volt. 13-án nyitotta meg Bocskay a fejedelmi udvar kápolnájában tartani szokott³ országgyűlést, melyet a Bécsben megkötött békekötés pontjainak jóváhagyása végett hívott össze, hogy — mint mondá — „meglévén hitünknek és törvényünknek régi, állandó, bizonyos szabadsága, viszontag az előbbi egyességre és békességre szállanánk a közöttünk elvégezett conditiók szerint“.⁴

Ámde, mialatt a rendek tanácskoztak; a fejedelem lakásán szomorú dolgok folytak le. Bocskay testamentomát diktálta.

¹ A bécsi béke szerint 2082 □ mértföld, de előbb több volt. Itt említém meg, hogy Bocskay az ú. n. „királyi házban“, a főutcán lakott Kassán, mely előbb császári biztosok lakásául szolgált.

² Révész K.: Száz éves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. 19. l.

³ V. ö. Verzeichnuss der Landtags-Acten zu Caschau. Magy. országgyűl. Emlékek 11. 825 kvk.

⁴ Chorebo: Sylloge actorum publicorum etc. . . . 42 Katona: Hist. crit. reg. Hung. XXVIII. 633 kv.

Még május 25-ikéről írja, hogy „nagy hirtelen az Úristennek látogatásából felette nagy nyavalya találta“ és pedig annyira, hogy „csak egy óráig való életét sem reménylette“. Többször fenyeget halálával. Közben felkél reménysége, különösen, mikor augusztusban vizkórjából felgyógyulását a doktorok is remélik s „a lába megindul és foly“.¹

Közben csodálatos dolgok történnek. Bár csak titoktartás mellett írta meg Illésháznak betegségét, ki a békesség létrehozásán fáradozott Bécsben, mégis június 13-ikáról arról értesít utóbbi, hogy oda Bocskay holt hírért vitték;² augusztus 20-ról meg Pálffy Kata, Illésházy neje, valami gonosz hírről emlékszik, mely, ha a fejedelem meghalna, nagy zavart csinálhatna.³ Növelte a gyanút, hogy a beteg csak nem volt gyógyítható; daczára ugyanis az orvosi tudomány gondosságának, melyet sokszor babonáskodással, kuruzslással pótoltak, látszott, hogy a hatalmas, erős szervezetet lassanként öli, emésztí valami. Nem segíthetett a tudós Eleázár, Zsigmond lengyel király hírneves zsidó doktora sem. Pedig úgy bizott Bocskay, mikor Czeglédi tanácsosát és Szabó Györgyöt levéllel urához elküldte érte Krakkóba.⁴ Sőt úgy lehet, hogy éppen ő általa erősödött meg a gyanú, hogy a fejedelem meg van mérgezve, lassan ölü méreggel. A gyanú felkelése után nem soká, szeptember 27-ikén ismét haláláról beszéltek Bécsben⁵ s hasonló hír volt idehaza elterjedve.

A gyanú Káthay kancellárt terhelte. Honnan? tudni nem lehet, legalább az elmúlt tavaszi, májusi gyűlésen még ő tette ki magát legjobban a háború folytatása érdekében;⁶ az ő birtokai ugyanis a Rudolf területére estek s félt viselt dolgai miatt.⁷ De hogy bizonyosságok voltak ellene, azt maga Bocskay írja szeptember 7-ről, sőt azt is tudni vélték, hogy „egy kertben való lakodalomkor“ történt a méregnek beadása.⁸ És így ezt megelőzőleg kellett történnie, hogy egy éjszakán a fejedelem, a titkos tanács előzetes megbeszélése szerint, össze-

¹ V. ö. Bocskay és Illésházy levelezése megfelelő helyeit. Tört. Tár 1878. 274. 277. 308. 304. 852.

² Bocskay és Illésházy levelezése. 282. 326.

³ Pálffy K. levele Thurzó Gy.-hez Deák F. Magyar leveles tár II. 171.

⁴ Bethlen Farkas története. Kiadta Benkő József. VI. 405 kv.

⁵ Hatvani: Brüsszeli okmánytár. Magy. tört. okmánytár III. 221.

⁶ Verzeichnuss stb. Károlyi A. Magy. országgyűl. eml. 11. 826.

⁷ Lassota Erich levele Mátyás főherceghez u. o. 751.

⁸ Sepsi Laczkó Máté krónikája. Gr. Mikó: Erdélyi tört. adatok III. 98.

hívta a fejedelmi palotába mind a tanácsurakat. Égő szövétnekek között jelentek ezek meg s akkor Kellemesi Mihály, meghitt tanácsosa lépett közükbe, kezében szintén égő szövétnekekkel s heves taglejtések közben, félbeszakítatva többször, beszélte el a bűnt, mely az országot napjától, a jóltevő fejedelemtől megfosztja, t. i. Káthay méregkeverését, mire a tanácsurak egyhangú véleménye volt, hogy börtönbe vettessék.¹ Bocskayt nagyon megrendíthette ez a dolog, hiszen talán senki nem köszönhetett neki többet, mint Káthay, kit közrendből felemelt, katolikus volta daczára kancellárá tette. Úgy látszik, heves tusa kezdődik benne a tett motivuma felől. Udvari praktikára gondol, hiszen — jól tudja — ott az a ezél, „hogy vérünket, életünket elfogyasszák és nevünket is egész nemzetiségünkkel együtt ez földről kitöröljék“.¹ Tudja azt is, hogy az ő örökös nélküli halála mily baj lenne, ezért ragaszkodik egyfelől az örökös fejedelemség fölállításához,² másfelől daczára beteges voltának, meg akar nőszülni, hogy örökösöt hagyjon.² Be kelle látnia, hogy nem neki nyílik a virág, az ő élete hervadásnak indult. Nincs bizalma már a doktorokban, mindig újak után vágyik. Most tudós asszonyokat küld hozzá Illésházy, majd a nagyszombati, vagy a pozsonyi doktort hivatja.² Október végén elbocsátja a zsidó doktort,² nincs vele megelégedve, általában orvosai „negligentiájáról“ panaszkodik.² Hajh, hogy küzd a korrallal az az erős szervezet, melynek talán az is szívósságot ad, hogy nagy művét, a kiegyezést létrehozza. November végén már ágyban fekvő beteg, keserűen emlékezik meg a „körülte forgoló sok lator emberről, kik életét elfogyatni akarták s kiknek alattomban való cselekedetök napról-napra az nap fényére kinyilatkozik“.² Még egyszer összehívja magát, fent említett emlékezetes gyűlést megnyitja s aztán készül a halálra.

Deczember 17-ike, éppen vasárnap van. Nem szól róla senkinek, minek kellene a világnak tudtul adni. Magához hivatja „meghitt lelkipásztorát“, „igaz idvességre tanítóját“ Alvinczi Pétert, továbbá tanácsosát s kincstartóját, Eörvendy Pált, végül secretáriusát Péchy Simon deákot, kiket testamentomának végrehajtóivá is kinevez s tollba mondja végakarátát, „érezve testében annyi időtől fogva való betegsége miatt erőtlenségét“. „Vallást tesz az Atya, Fiú és szent Lélek egy

¹ U. o. 97 kv. és Bethlen F. történetei 462 kv.

² Bocskay és Illésházy levelezése 299., 324., 597., 604., 609., 612., 625., 626.

igaz Istenről. Vallja Jézus Krisztus érdeméért a bűnök bocsá-
natját. Mint Ádámtól származott és gyarlóság alá vettetett
ember, noha igyekezett jó lelkiismerettel járni, ő is vétkezett,
de hiszi, hogy a Krisztus vére ő érette is ontatott a kereszten
és ekképpen neki is része leend az örök idvességben.“ És a
mily igaz keresztyén alázat jelentkezik e szavakban, ugyanaz
az érzelem vonul végig az egész iraton. Szívére köti nemze-
tének az egyetértést, melyre azt az utat ajánlja: „valamed-
dig a magyar korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetség-
nél, a németnél leend, szükséges és hasznos egy magyar
fejedelmet Erdélyben fentartani“. Utódául ajánlja Homonnay
Bálintot. Kibékül mindenkivel, Rudolfal és Mátyással is s
végül temetéséről úgy intézkedik, hogy az „Gyulafehérvárott,
mint szerelmes hazájában, hol az erdélyi fejedelmek eleitől
fogva szoktak temetkezni, menjen végbe, nem nagy költség-
gel, sem nagy pompával: hanem a mint a mi állapotunk és a
mostani időnek fogyatkozása szenved, temessenek el bennün-
ket tisztességesen“. Rendezésével Homonnay Bálintot és Nyáry
Pált bizza meg.¹

Bizonyára a körülötte levők lassú zokogása kísérte a
fejedelem szavait, kinek szíve oly melegen tudott érezni vallá-
sáért, hazájáért s ki nem tudott meghalni, míg mindent
rendben nem hagy. Az országgyűlési rendek is jórészt elké-
szültek dolgaikkal, mindenki igyekezett a szent karácsonyi
ünnepet odahaza családjánál tölteni. 22-ikén pénteken aláírták
a békeokmányt s egy hétre rá pénteken, 29-ikén reggel öt
órákor végleg megszűnt dobogni egyike a magyar nemzet
javáért lángoló legnemesebb szíveknek.² Csontot, velőt haso-
gató kinjai voltak, jajszóval kiáltozott a szabadító Krisztus
után, mialatt körülötte hangos zokogás kelt a jelenlevők ajkain,
de halála szelid, enyhe, Istenben bízó volt.³ Péntek napon szüle-
tett is, ismeretes, milyen nagy szerepet játszott az az életében,⁴
három napja hiányzott a 49 esztendőből.

Halálát először eltitkolták, de pár nap mulva belátták,
hogy nem érnek vele semmit. Homonnay és Nyáry minden-
esetre már 30-ikán írnak róla Illésháznak, január 3-ikán

¹ Chorebo i. v. m. 61—69. Katona Hist. crit. reg. Hung. XXVIII.
666—683.

² Bocskay levelezése. 639. 641. kv.

³ Ének a felséges Bocskay István meghalásáról. Sepsi Laczkó M.
99. kv. és Bocskay gyászlobogójának felírása l. lejjebb.

⁴ Tudományos Gyűjtemény 1818. 71. kv. V. ő. Jakab E. Kolozs-
vár története 449. Egyik emlékkő felirata Bocskay születésházán.

pedig már szétküldték az összes meghívókat a biztosok, kik e közben bizottsággá alakultak Nyáry elnöklete alatt, hogy „kiki utolsó tisztességében személye szerint az ő felsége temetésén jelen legyen; vagy ha nem jöhetne, készítse embereit, hogy innen az ő felsége testével primo febr. velünk együtt megindulván, egész Fejérvárig kísérhesse“.² E közben egyéb előkészületek is megtörténtek. A fejedelem halála hetedik napján testét vaskoporsóba tették. Az udvari szolgák mind, körülbelül 500-an képezték a diszörséget, ezen kívül a kékek és vörösek közül — így nevezték az udvari darabontokat — 300 gyalog, néhány század lovas s ezen felül nagy sereg önkéntes.¹

Az egész januárt aztán előkészületre fordították. Mert bárha egyszerű temetést óhajtott a megboldogult, a hátramaradt rengeteg vagyon s magas állása, de még inkább talán a rajongó szeretet, melylyel környezték, nagy méretűvé tette azt. Hogy Homonnay, mint fejedelemjelölt, arravalóságát a gyászünnepegy minél fényesebbé tételével is ki akarta mutatni, csak önként érthető.

A kegyelet mind jobban növekedett a halott iránt. Emléktárgyakat kapnak a hozzá közelebb állók: így küldik el a testamentáriusok Illésháznak az arany poharat, melyből az elhalt fejedelem olyan szívesen itatta a hajdukat,³ Boyti László tárnokmesternek pedig egy öreg ezüst fazék jut, melyre azonnal kegyeletes verset véset,³ valamint nem mulasztják el a testamentomos urak a még Bocskay által Rudolfnak, Mátyás- és a török császárnak rendelt ajándékokat sem elküldeni. Megszólalt a költészet is. A haldokló Bocskay szájába adva, mondja el végbúcsúját Kassa szép városától, meg a tanácsosoktól, rajzolja a méreg hatását, a rettenetes fájdalmakat a tagokban s végáldását:

Szerető fiaim, urak és köznépek!
Kik én halálomon mostan jelen vagytok,
Nagy jó neven veszem ti szolgálattokat,
Kik nagy zokogással atyátokon sírtok.

Az egész láthatólag a testamentom hatása alatt készült.⁴

¹ Bethlen F. történetei VI. 469 kv. A holttestről azt írja „non exenteratis, pro more nonnullorum Principum visceribus, sicut vita eum reliquerat, corpus in feretrum reconditum“.

² Bocskay és Illésházy levelezése 869., 871.

³ Történelmi Tár 1892. 405.

⁴ Sepsi Laczko M. krónikája 99.

Az általános részvét aztán felkeltette az ingerültséget. Mint zúgó tenger, morajlott a nép ítélete s az előbb/suttogva szálló hír a fejedelmi megmérgezéséről lánggra gyújtotta a szenvedélyeket, bosszút kiáltott már az egész város, természetesen első sorban a hajdúság. Tetőfokra hágott az izgatottság egy közbejött esemény folytán.

Káthay ugyanis meghallván börtönében Bocskay halálát, igen elbizta magát, pöffeszkedésében börtönőrjeinek esett, tudakozván, hogy ki meri őt foglyul börtönben tartani? sőt fenyegetőzött, hogy majd elbánik vele, akárki legyen, „a jövőben gondot visel majd reá”. Együttal egyik megbízott embere által leveleket írott a prágai császári udvarnál levő barátaihoz, hogy az ő elbocsáttatására parancsot eszközöljenek ki a császárnál. Követe azonban elmenetele előtt jónak látta benézni a Malom-utczába, hogy „szépen szóló madarától” búcsút vegyen és itt hizelgő szavak közben Dalilája kicsalja titkát, milyen járatban van. Nem türheté pedig a csácsogó szarka, hanem másoknak is elbeszéli a dolgot, mely így Nyáry Pálnak bihari főispán s főudvarnoknak fülleihez jutott. Még az nap este gyors lovas szolgákat küldött a követ után, kik azt Jászón elfogták s a nála levő levéllel visszahozták.¹

Ha eme bizonyítékhoz, mely Káthaynak a prágai udvarral való összeköttetését kétségtelenné teszi, egyéb híradásokat is figyelembe veszünk, könnyen rájöhethünk az indokra, mely Káthayt, a mint a kortársak egyhangúlag állítják,² a gyilkosságra vezette. Nagyravágyó ember volt, ki maga szeretett volna fejedelem lenni.³ A ki ösmeri például Báthory Gábor fejedelemmé választatásának történetét Bocskay halála után, az Káthay tervét olyan nagyon kivihetetlennek nem tarthatja. Egyik első feltétel volt a fejedelemségre, hogy valaki jó katolikus legyen s ő mindig ilyennek mutatta magát; második feltétele a császárpártiság.⁴ Amde tudjuk, hogy Káthay birtokai császári területen estek s azok féltése vitte őt a béke leghevesebb ellenzésébe. Félt, hogy mindenét veszti. Ime, ha kétségtelen népszerűségével, az udvar által támogatva, célját érheti, milyen más jövőnek néz elé. Hogy a kapzsi fekete

¹ Sepsi Laczkó M. 100. Bethlen F. 466 kv.

² Kivételt képez itt a császárpárti Istvánffy, ki nem tartja bebizonyítottanak a vádat, mivel Káthay nem vallott V. ő. Katona i. v. m. 686.

³ Bethlen F. i. v. m. 468.

⁴ Szilágyi S. Erdélyi országgyűl. emlékek V. 346. kv.

lelkü ember összeköttetése hogy kezdődött az udvarral, mikor fogamzott agyában a végzetes gondolat, vagy mástól vette azt, nem tudhatni. Bocskaynak júniusi halálhíre nagy megdöbbenést kelt Bécsben, hol a béke létrejövetelét tőle remélik.¹ Közben Rudolf minden áron meg akarja azt hiúsítani s midőn szeptemberben ismét halálhíre megy, akkor már Káthay súlyos gyanúval terhelve börtönben van, a mi azért nem zárja ki, hogy előzetesen történt a megegetetés. Sajnos, a folytatott vizsgálat okmányai nincsenek meg. De bizonyára fenti indokokból írja Péchy Simon január 4-ről, Petky János székely főkapitánynak: „az pápista és némöt praktika miatt, méreg miatt lön halála“.²

Káthay esetének híre menvén, a következő napon, január 12-én reggel öt órákor az udvari nép megrohanja börtönét s öt magát kihurczolja. Még ekkor is előbb fenyegetőzik, „tiltja magát a római császárra,“ de midőn látja, hogy kegyetlen végzetével áll szemben, térdre esve könyörögni kezd. Hiába! a város piacznán levő köpelengérhez hurczolják, hol a testőrök vezetője, Forgács Ferencz kardját kivonván kiáltá: „Nosza vitézek! tisztessége vesztett áruló az, ki e hitetlen árulót nem vágja“. Erre súlyos ütést mért fejére, mely után a sokaság „konczról-konczra darabra“ vagdalta, csak vaspánczállal fedett lábai maradtak meg. Ítékezett felette a nép haragja, mielőtt a törvényes ítélet elérhette volna. Ott feküdt „a nagy úr“, szétdarabolva s nem szánták meg, sőt „vadaknak, hollóknak eledelül“ szánták. Kilencz óra tájban gyászruhás nő jelent meg a téren, felesége, ki szomorúan separtette össze a maradványokat egy lepedőbe, hogy elvigye Mislére temetni. De a költészet azután is sok keserű panaszt mondott utána.³

* * *

Végre elérkezett a temetés ideje. Semmit sem mulasztottak el, a mi annak pompáját emelheté. Február elsejét az előkészületek vették igénybe. Nagy számban gyülekeztek fel az ország előkelői, a megyék és városok követei. A temetésnek csak kassai részlete 35 ezer frtba került. Február 2-ikán a fejedelmi palotánál gyászdalokat énekelvén, nagy fényvel

¹ Szilágyi Bocskay és Illésházy levelezése 283.

² U. az. Erdélyi országgyűl. eml. V. 433.

³ Bethlen i. v. m. 467. Sepsí Laczkó M. 101 kvk. Tört. Tár 1878. 865. Chorebo i. v. m. 80.

és pompával az Erzsébet-templomba vitték a holttestet, mely menetnek festői voltát az ítélheti meg, ki például látta az elmúlt évben Rákóczi s a bujdosók hamvainak hazaszállítását s azt a XVI-ik századi keretbe visszahelyezi. A képzeletre bízom hát annak megrajzolását, melyről a XVII-ik századi Ortelius írja, hogy „nagy ünnepegyességgel folyt le,“ pedig ugyanő mondja, hogy pompában és a ruhák szépségében egy nemzet sem éri utól a magyart.¹ Csak azt jegyzem meg, hogy temetéseknél tarka ruhákban megjelenni nem tartották illőnek. A magyar viselet az idők folyamán nem sokat változott: legfeltünőbb darabja a mente, boglárokkal és drágaságokkal diszitett mentekötőkkel, alatta dolmány és szűk magyar nadrág, mely ruhákat az időben kezdtek zsinórozni, diszes öv a derékon, süveg és kalpag a fejen, rövid szárú csizma, vagy czipellő² a lábon, hosszú, bő tóga papoknál és tanároknál, gyöngyökkel, klárissal kirakott ruha s női mente és suba a nőknél voltak szokásosak, mialatt a köznép ruhadarabjait jó részt ma is megőrizte. Természetesen a szolgák fekete, a kék és vörös darabontok, mint nevök mutatja, színes öltözetben voltak.

Ezek a fekete ruhás szolgák állottak két sorban falat a templomig, hátuk mögött egyik felől kékek-, másik felől vörösekkel, közöttük vonult el a menet: elől az egyháziak, gyászdalokat énekelve, kiket a főurak és nemesek inassága követte. Azután a kassai százas testület és a tanács a bíróval s utánuk a követek. Hátuk mögött vezettek három nemes, fejedelmileg diszitett lovat a melyeket kopjás lovasok a testőrzászlóval, élükön Széchy György testőrkapitánynyal követtek, valamint négy dobos és réztrombitás. Ezek után három fekete lovat vezettek, a hátrább jövő, három czimeres zászlót vivő ifjúsámára s az egész gyászruhába öltözött udvari nép következett, kezeikben gyászszal bevont kopját vive. Utánuk három nemes úrfi ment egy sorban, kik közül egyik Magyarország, másik a meghalt fejedelem,³ harmadik Erdély czimerével ékesített

¹ Szalay-Baróti: A magy. nemzet története. III. 508. kv.

² A czipellő különben német viseletnek tartatott. Illésházyt is, mikor német pártisággal vádolták, Czipellősházynek gúnyolták. Károlyi A.: Magy. országgyűl. eml. II. 599. kv.

³ Bocskay czimere ágaskodó oroszlán, mely jobb felső lábával a szemén keresztül fűrt, nyílvevő végét fogja. Történetét elbeszéli Szamosközy tört. maradványaiban IV. 240. Különben, hogy a fejedelmileg diszitett s gyászsúlyos lovak s czimert vivő apródok stb. jelképi értelemmel bírnak, felesleges mondani.

lobogót vitt s a tanácsurak, úgymint Thurzó György, Czobor Mihály, Rédey Ferencz, Mágocsi Ferencz, Thököly Sebestyén és Homonnay György, ezek után Homonnay Bálint, Nyáry Pál és Báthory Gábor következtek. A megholt fejedelem egyik inasa kezében felfordított fekete zászlót vitt, őt ismét három udvari szolga követte, az elsőnek a megholt fejedelem kardja volt a nyakába akasztva s kezében buzogánya, a másiknál a török szultántól kapott korona volt, a harmadik fejedelmi fegyverzetbe öltözve, meztelen kardot vitt: mindannyian fekete bársony ruhában. Sennyei Miklós egy fekete selyem, a fejedelem aranyos czimerével ékesített zászlót vitt.¹ Utána jött a fejedelmi rokonság: Varkots György a megholt mostoha fia,² Bocskay István és Bánffy Dénes. Mögöttük vittek egy arany vésésű, fejedelmi czimerrel diszitett ezüst lapot¹ s ezt követte a fejedelem nehéz selyemmel bevont koporsója, melyet a főurak vittek és a melyre a brassói polgároktól kapott korona volt helyezve, közvetlen utána mentek a testamentáriusok, a mágnások és nemesek feleségei, a halottas kocsi s végül a minden felől összeözlött néptömeg. A templomhoz érkezvén, a fejedelem koporsóját, melyre a korona és kornyétát mellé kardot is tettek, ravatalra helyezték, mely a templom nyitott részében volt elhelyezve s fekete selyemmel bevonva, mellette a fejedelem széke. Minden szék hasonlólag selyemmel bevonva. Bár ilyen részletes leírás maradt a gyászpompáról, a temetési beszédek tartalmát nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy Alvinczy Péter halotti tanítást, Rimai János udvarnok magyar és Thökölyi Sebestyén latin beszédet tartott. Szertartás végeztével a ravattal mellett tisztjeikkel száz hajdú maradt őrizetül.²

Február 3-ikán, a szertartás végeztével a jól elzárt koporsót kocsira tették, beterítették mind két oldalon lecsüggő s a fejedelem jelvényeivel diszitett fekete selyemmel, valamint a kocsit vivő hat lovat is s megindultak ki a városból. Több mint ötezer ember kísérte s inkább hadi, mint gyászgyülekezetnek látszott. Mindenki igyekezett a hála adóját leróni

¹ A zászló egyik feliratát alább közlöm. Úgy ez, mint az ezüst lap a fejedelmi sírban emlékül voltak szánva.

² Bocskay felesége az 1605 júniusában elhalt Hagymási Katalin, az 1583-ban elhalt Varkots Miklós özvegye volt V. ő. Tört. Tár 1878. 645. u. o. közli Szabó Károly Bocskay kincseinek leltárát 140. kvk. Mostoha fiáról, ki Goroszlóig kíséri a holttestet végrendeletében, azért nincs szó, mint Bethlen Farkas írja, mert már előbb kielégítettett.

³ Bethlen Farkas i. v. m. 476. kv. Ortélius redivivus et continuatus, kiadta Mayer Márton 429. kv. Szilágyi Sándor: A Rákócziak kora Erdélyben I. 72. kvk.

a fejedelem iránt, ott voltak: Homonnay Bálint és György, Báthory Gábor, Széchy György, Nyáry Pál, Czobor Mihály, Thurzó Kristóf, Török István, Rédey Ferencz, Rákóczi Lajos tanácsurak, hajdúkapitányok és számosan a főnemések és nemesek közül. Kassán sok rábeszélésre Magócsi Ferenczet hagyták, ki mellett Kellemesi, Hoffmann és Orlle Miklós maradtak a tanácsosok közül. A menet aztán az előző napihoz hasonló volt, mert ugyanazt a czeremoniát akarták Fehérvárott is megadni. Két száz gyalog ment vele feketében és két száz lovas fekete lobogós kopjakkal, az udvari nép s a kékek. Előttök fekete bársonyba öltöztetett lovakon vitték a magyar, erdélyi és fejedelmi czimeres zászlókat.¹ A menethez tartozott ezen kívül a sok társzekér, melyeken a fejedelem kincseit szállították.

A Hernád völgyén mentek lassan lefelé. Első nap Szinára értek, persze sok „gond, fáradság és szorgalmatosság között”, úgy látszik azonban, legfőbb gond volt mégis, Illésházyt megnyerni Homonnay, a magyarországi hadak főkapitánya számára, kinek érdekében a testamentomos urak mindent megtettek volna: Legalább három levelet is írnak innen Illésházyinak.¹ Negyedikén Visolyban s másnap Tályán szálltak meg, honnan Homonnay ipának,² Rákóczi Zsigmond erdélyi kormányzó-
nak, kiből nagy bizodalma van, levelet ír. De még az nap találkoznak Sarmasági erdélyi követtel, ki azt az izenetet hozta, hogy vagy halasszák el a temetést, vagy álljanak meg Szatmáron, hol élelemben nem szenvednek hiányt.³ Bár a követ semmit nem szólott, mégis nagy felháborodást keltett a dolog, mert sok mindenre engedett következtetni. Február 6-ikán Tokajba érkeztek, honnan az erdélyi követet azon üzenettel küldték vissza, hogy állapotuk nem szenvedheti, hogy útjokban mulathassanak, kérik, hogy a megszabott terminust tartsák be. Hetedikén egy órakor délután átkeltek a Tiszán. Nem volt nehéz az átkelés. Csodálatos langyos idők jártak. Többször láttak január folyamán szivárványt az égen, kizöldült a bodza, virágzott az ebkapor, mintha kikeletet érezne, feltámadást hirdetne annak a sárban süppedező szekeren vitt fekete koporsó lakójának.⁴ Innen Kállóba mentek,

¹ Bocskay és Illésházy és más főurak levelezése. Tört. Tár 1878. 873., 870.

² Rákóczi Zsigmond leánya, Erzsébet volt a felesége, ki 1605. április 28. meghalván, maradt tőle egy kis fia, István: Tudománytár 1839. Homonnay naplója 176. 374.

³ Erd. országgyűl. eml. V. 320.

⁴ Sepsi Laczkó M. krónikája 115 kv.

mintha a hajduságtól is búcsúzni akarna a fejedelem, majd Báthorba s úgy Károlynak, hol a kíséret egy része elmaradt.¹ A hol végig mentek, összesereglett a falu apraja, nagyjá, megszólalt a harangok ércznyelve és az emberek könnyes szemmel mondogatták: Mózes volt ő, ki kivezette a népét a szolgaság földéből, a haza atyja, jóságos fejedelem. Egyideig a Kraszna völgyén mentek felfelé. Tizenkettedikén Lompértnál voltak, a hova újabb követ jött elibök Erdélyből, Huszár István, hogy fegyveres erő nélkül jöjjenek. Homonnay is írt, hangsúlyozván, hogy, „mint baráthoz s atyafihoz megyen, azért, hogy az ő felsége becsületes testét oda kísérhesse, a hova rendelte“... a testamentomos urak is külön üzenvén, hogy „eszökben sincs haddal menni. Az ő felsége fizetett udvara népe van velök s az urak saját szolgálkával jönnek“.¹ Ez után úgy látszik, a menet átment a Szamos völgyébe s ott találta aztán a harmadik követ, mikor február 14-én Goroszló faluhoz érkeztek.

Erdélyben ugyanis e közben meglehetősen izgatottság vett erőt a kedélyeken. Rákóczi január 12-ike körül értesült Bocskay haláláról s azonnal összehívta a rendeket január 22-re Kolozsvárra tanácskozni.² Meglepte őket, hogy rajtuk kívül már a temetésre vonatkozó intézkedések is megtörténtek, holott ezt maguknak akarták fentartani. Aztán meg rövidnek is tartották az időt az előkészületre, mert „méltó becsülettel igyekeznek lenni az ő felsége testének becsülettel való fogadására“, annyival inkább, minthogy a sok különb-különféle hadak miatt az ország immár tizenhárom esztendőől fogva exhauriáltatott. Tulajdonképen pedig attól félték, hogy majd fejedelemválasztási jogukban szenvednek csorbát. Homonnay mellett Báthory is fellépett s ez utóbbinak Bethlen Gábor fogta pártját. Így küldték, mint láttuk, Sarmaságit a menet elébe.³ Rákóczi aztán gondoskodott a temetésnek az ország rendeivel való tudatásáról, írt a kincstárnokhoz, Haller Gábor küküllői főispánhoz, hogy Tordára, Fehérvárra élést szállitasson, éppigy Petki János székely főkapitánynak, rendelkezvén egyuttal a „székelyek felültetéséről“ is.⁴ Az országgyűlés február 8-ra ismét össze volt híva, a honnan újabb köve-

¹ Rákócziak kora 95 kv. Torma Károly: Okmányok Magyar Tör. Tár XIII. 110 kv.

² Szilágyi S.: Erdélyi országgyűl. emlékek V. 437 kv. a gyűlési meghívó.

³ U. o. kolozsvári országgyűlés határozatai 440 kv.

⁴ Torma K. Okmányok 101 kv. 104.

teket küldtek: Báthoryhoz Kamnthyt, a temetési menethez pedig Huszár Istvánt, amannak üzenvén, hogy mondjon le a jelöltségről, emezekhez, hogy fegyveres kíséretüket hagyják Erdélyen kívül.¹ Február 12-én pedig közfelkiáltással megválasztották Rákóczit fejedelemmé. Hiába mentegetőzött öregségével, gyenge, beteges voltával, éppen ő vele gondolták a rendek Homonnayt megbuktathatni. Így küldte aztán Rákóczi Kornis Boldizsárt ismét a temetési menet elé, üzenvén fejedelemmé választatását s egyúttal Homonnaynak és a többi uraknak azt is, hogy kíséretüket bocsássák, el mely a kimerült Erdélynek terhére volna. Különben fegyveres ellenállásra találnak majd. Kevés számú kíséret azonban szives fogadtatásra fog találni.²

Ezt az üzenetet Goroszlónál kapták meg a temetési menetben jelen voltak, tehát mielőtt még Erdélybe átkeltek volna, idejük volt a megfontolásra. Tanácskoztak is, melynek eredményeként Homonnay keserű haragra lobbanva fordult vissza, fájlalva, hogy Rákócziban így megsalódott, egyúttal vive magával 13 teherszekeren a fejedelem kincseit, köztük a török császártól kapott koronát, s mintegy 70 lovat, a vezetést pedig Nyáryra bízta. Ő és Czobor válaszoltak a menet nevében ugyan csak február 14-ről: szent szándékkal mentek — írják — s gyanakodásra találtak, a mi bizony nem illet. „Ők is assecuratiót kívánnak hát a rendektől és gubernátortól, hogy semmi bántódásuk nem lesz, ha bemennek, se személyükben, se javaikban s kéri az erre vonatkozó levelet mielőbb elküldetni“. Rákóczi Lajost, a mezei hadak főkapitányát küldték el ezzel a levéllel. Nyárynak még így sem tetszett a dolog, hanem, a mint reggel felkeltek, „Magyarország felé mene“. Ott hagyta a menetet Varkots György, a Bocskay mostoha fia is, melynek vezetését aztán Czobor Mihály és Széchy György vették át.³ Íme a visszavonás milyen hamar felkelt. A ki parancsolhatott volna, ott feküdt a koporsóban, harsány, búgó hangja örökre elnémult. Most látszott meg, kit veszítettek benne s mily rettenetes zavarok voltak támadóban halálával.

Goroszlótól aztán három pihenéssel Kolozsvárig jutottak, hova az ország serege mintegy három ezer gyalog és

¹ Illésházy és más főurak levelezése. Tört. Tár 1878. 874.

² Bethlen F. történetei 487 kv. Erd. országgyűl. eml. V. 324 kv. Homonnay levele.

³ Rákócziak kora 98 kv. Bethlen F. történetei 487 kv. és egy egykorú level. Tört. Tár 1878. 650 kv.

lovas jött eléjük s ettől fogva folyton kísérte őket. „Kolozsvárott már összegyülekezett a kis ország főnemessége és nemessége, kikkel együtt Rákóczi fejedelem a város határkövéig elébe ment a holttestnek. Velök jött egy nagy csapat városi nép, ifjak és vének, továbbá papok és tanulók nagy száma, kik gyászdalokat énekeltek. Hirtelen a derült ég annyira megváltozott, hogy szerfölötti bő eső borította be a nedves földet iszapos és tiszta vízzel helyenként váltogatva és mindent gyászszínnel vont be, mintha csak az ég is a jó fejedelem temetését gyászolni és bánatos arcot mutatni látszanaék“. Így értek a városba, melynek halála méltó volt irányában. Neki köszönhető az unitárius egyház, hogy ott romjaiból megépülhetett, főtemplomát visszanyerte; készséggel is engedé át azt, hogy a „háromságos fejedelem“ ravatala benne felállíttassék. De meg születése helye is volt e város. Ma is kegyeletos emléktáblák jelölik a házat,¹ hol Mátyás szülőházával szemben nem messze a Magyarhonba siető Szamostól, azelőtt 49 évvel meglátta a napvilágot, januarius elsején. Akkor apja és anyja Szapolyai fogságában voltak, most, hogy holtan visszahozták, az egész kis ország könnyhullatással állta koporsóját körül. Éppen szombat, február 17-ike volt. A következő vasárnapi napon ref. szertartás szerint, fejedelmi méltóságához méltóan adatott meg neki a végtisztesség; egyházi beszédet Alvinczi Péter, latin beszédet Samarjai Márton az iskola rektora tartott. Arról beszéltek, „miképpen követte meg Magyarországot és Erdélyt“,² tehát fejedelmi erényeiről, de tartalmukról többet nem tudunk. Egyszersmind a fejedelem végrendelete is felolvastatott.³

Hétfőn ismét kocsira tették a holttestet, melyet Zsigmond fejedelem nejével és az erdélyi nemesség teljes pompában követtek. „Hozzájuk csatlakozott a városbeli férfiak és asszonyok gyászos csapata, kik fájdalomukat keserű jajgatással adták tudtul. És jöllehet az a nagy sirás abban a városban temetéseknél nem volt szokásban, a fejedelem temetésénél nem tudták lelküket megtartani, különösen a nők, hogy mély sóhajokkal és jajszókkal annak fájdalmát és gyászát ki ne öntsék. Némelyek őt a haza legdrágább atyjának, mindnyájuk megtartójának s szabadítójának, a nyomorúságok és örökös nyomatások elhűzőjének, a közszabadság és közjó biztosítójá-

¹ Jakab Elek: Kolozsvár története II. 448 kvk.

² L. az egykorú levelet. Tört. Tár 1878. 650 kv.

³ Bethlen F. történetei 491 kv.

nak, a kegyetlen zsarnokság elűzőjének mondották, mások mást hangoztattak, a kiknek mérhetetlen fájdalmát kifejezi az, hogy a gyászmenettől alig tudtak elszakadni s a koporsót s a kocsisáros kerekeit könnyezve ölelgették. Hasonló történt más városokban is.¹

Mintegy három hold hosszan követték úgy, míg végre elmaradoztak. Innen Tordára, honnan szintén elébük jöttek, majd a Maros mentén lefelé Enyedre mentek, hol ekkor a híres Tasnádi Rubérius Mihály volt a püspök, ugyanaz, a ki 1605-ben, a megyesi országgyűlésen kieszközölte Bocskaytól azt a rendeletet, mely a papok özvegyeinek és árváinak adó és minden teher alól mentességet ad. Miután az előbbihez hasonló módon elsiratták a megholtat, végre megérkeztek Gyulafehérvárra, az erdélyi fejedelmek városába, harmadnap, február 21-én, hol a kapucsi basa (ajtónálló) török követ várt rájuk. Tulajdonképen Homonnay Bálintot kereste volna, de aztán részt vett a temetésen. Az egész temetés aztán itt nyert méltó befejezést.

A ravatalt a fejedelmi palotában állították fel. Már a bevonulás diszes volt, hasonló a kassaihoz, különös nagy számmal voltak képviselve az egyháziak. A hat lótól vont gyászkocsi után mentek a szász papok, élükön a püspökkel, utánok a magyar és erdélyországi ref. papság, köztük a pataki és kassai iskolák tanulói, végül az unitárius és oláh klerus.² Kath. clerus sehol nem említették, aminek a fentebb említett elkeseredés is lehetett oka, hiszen Bocskayt, mint a vallásszabadság áldozatát is siratták. Egyébiránt csak romjai voltak a kath. egyháznak mind azon helyeken, hol a temetési menet elvonult és éppen Fehérváron is a megholt fejedelem a reformátusoknak adatta vissza a főtemplomot, melyet tőlük a jezsuiták elvettek, azt irván többek között, hogy „mikor a nagy Isten bennünket Erdélybe beviszen, legyen hol a ker. gyülekezettel együtt igazán mi Istenünket tisztelnünk”.² Sirhelyet adományozott magának.

Másnap, február 22-ikén ugyanis átvitte koporsóját nyolcz hatalmas halottvivő, váltogatva, ünnepi gyászpompával a templomba, Zsigmond, az előkelők és nagy sokaság jelenlétében, hol Tasnády Mihály beszélt felette És. 56. része alapján és Telegdi István fogarasi lelkész tartott latin oratiót. Magyar

¹ Az egésznek leírását lásd Szamosközy tört. maradványai Tört. Tár 1889. 27. kv.

² Pokoly „Az erdélyi ref. egyház története“ II. 23 kv. 11.

Mózesnek nevezték őt és az utóbbi testamentomának egy részét is prédikációjába vonván egyességre és a bécsi béke megtartására intette a rendeket.¹ Különben Telegdi beszédének, mely nagy hatású lehetett, egy része a maga szövegében is fentmaradt. „Elvesztettük — úgymond — vagyis inkább a boldogok örökkévaló helyére előreküldtük Erdély fenséges fejedelmét, Istvánt, minden kor és minden idő hasonlíthatatlan hőst. Erénye kiváló bizonyságok által szerzett dicsőségét nem fogja eltörölni semmi, még oly mély feledés sem, nem szakítja joggal szét semmi, még oly maró irigység sem és nem tépi ki semmi, bár minden dolgokat megemésztő idő az emberek szívéből. Nincs semmi olyan erős, tisztelt dolgok kiforgatására annyira felfegyverzett, mely az elesen nemtudó s pusztulásnak alá nem vetett erényt megrontani és elfeledtetni tudja“.²

Azután eltemették, oda a szent Mihály egyházába, mely oly sok történelmi emlékekkel gazdag s mely az erdélyi fejedelmeknek rendes temetkezési helye volt. Koporsójával együtt a brassóiaktól kapott koronát is letették a sirba, melyet a Báthory családé mellett, hol András és Kristóf, továbbá a megholtnak nővére Erzsébet nyugodtak, helyeztek el. Jelképes cselekvények, a papság és diákság gyászéneke zárta be a temetést. A falra felfüggesztették a nagy 25 font súlyú, arany metszésű ezüst lapot, a sirra pedig, melynek oldalára szintén emléksorok voltak írva, ráborították a fekete selyem lobogót, mindkét oldalán felirással, melyek közül egyik a következő:

„A fenséges kismarjai Bocskay István, Isten kegyelméből Magyarország, Erdély és a római szent birodalom fejedelme, a székelyek ispánja tisztelt emlékének, ki jámbor, jóságos, kegyes és szelid, nagy jelentőségű tettei miatt a haza atyjának czimére érdemes volt. A ki, miután Magyarország ősi szabadsága és jólléte romladozó állapotát, továbbá az orthodox vallás ostromolt cultuszát, boszuló fegyvert fogván, hősi és átlászi vitézi erővel visszaállította és a föld két leghatalmasabb uralkodója, a római és török császár között 16 év óta folyton változó és fárasztó hadiszerencsével viselt háborút (a fáradt keresztyének segélyére jöven) tekintélyével megszüntette és lecsillapította, minden jók mérhetetlen fájdalmára, hazánknek nagy csapására és a ker. világ kibeszélhetetlen veszteségére, betegségének VII-ik hónapjában, nem minden gyanu nélkül,

¹ Ortelius redivivus 430.

² Történelmi Tár 1889. 31.

hogy ármányosan megmérgeztetett (óh gonosz bűntény!) Istenhez bocsátott sóhajok és hó imák után Kassán, Kr. születésének 1606-ik esztendejében, december 29-ikén, pénteken reggel öt órakor, életének 49-ik évében, époly lelki bátorsággal mint kegyesen és szeliden az Urban elaludt.¹

Bod Péter hozzáteszi: a zászló a gyulafehérvári templomból több emlékekkel együtt elveszett, de a Bocskay jó emlékezete a hálás utókor előtt mindörökre megmarad.

Mezőtúr.

Lic. Lencz Géza.

¹ Bethlen F. történetei 494 kv. Katona i. v. m. 690 kv. Bod Péter Historia Hungarorum eccl. II. 225 kv.

Egységes világnézetünk kérdéséhez.

Az embernek, mint öntudatosan gondolkozó lénynek lényegében gyökerezik az egységes világfelfogásra való törekvés. Egységes összképpé összefoglalni a mindenség összes jelenségeit és tényeit, csaknem kiolthatatlan vágya a gondolkozó léleknek. Különösen korunkban, midőn a részletismeretek óriási halmazzá növekedtek, szinte ellenállhatatlan erővel nyilatkozik meg lelkünk ez összefoglaló törekvése. Mint *Mommsen*, a nagy történetíró mondja: az universalitás és a specialitás a mai tudománynak két egymással ellentétes s mégis elválaszthatatlanul összefüggő sarkpontja, mely különben a mi aesthetikai és vallásos érzeteinkkel, szükségleteinkkel és képzeleteinkkel is szervesen összefügg. Ebben az egységesítő törekvésben találkozik össze az ember vallásos és tudományos érdeke. Főleg a vallás az, mely a gondolkozást az Istentől való függés alakjában az universum egységes felfogása felé tereli. De a tudományos gondolkozásnak állandó sajátja, hogy a természet és szellem életének véghetetlen gazdag és változatos világát egységes, összefoglaló szemléleti képbe szereti tömöríteni, egységes világnézetté kívánja összefoglalni.

Am a jelenkor természettudományos világnézetének egyik divatos árnyalata, az úgynevezett monizmus és a keresztyén-ség theismusa között nagy és mélyreható a különbség. Egységes világnézet ugyan mind a kettő; de *míg a naturalista monizmus összefoglaló egysége öntudatlan természeti erő, addig a keresztyén theizmus összefoglaló egysége öntudatos szellemi erő, valóságos teremtő Isten.* Ez a gyökeres különbség végig vonul a kétféle világnézet minden lényeges vonásán, sőt némely pontokon merev ellentétté élesül. Ámde a naturalista monizmus nem igazi képviselője a tudományos világnézetnek és a keresztyén theizmus ellen intézett támadásai magának a valódi természettudománynak a fegyvereivel könnyen visszaverhetők.

A naturalista monizmus legelszántabb képviselői a mai Németországon *Haeckel*, a jenai természettudós és *Ladenburg*, a boroszlói bölcsészettanár. Szerintök a világban pusztán csak természeti erők vannak és működnek. A nagy mindenség szül, teremt, fejleszt, tart fenn és igazgat mindeneiket. Nincs teremtő Isten, nincs mindenható szellem. Az ő universumok istenített természet, pogányos „Naturgott“, tisztán fizikai valóság, a természeti erők és anyagok összefoglalása, a melyben nincs hely az öntudatos lélek számára, nincs hely a külön erkölcsi jó számára, nincs külön szellemi világ, nincsen cél, nincs szabadság, nincs lelkiismeret. E felfogás szerint az ember egész gondolkozása, érzése és akarata, az emberiség kulturális haladása és fejlődése, az emberszeretet és önfeláldozás magasatos példái, egy Sophocles, Shakespeare vagy Goethe klasszikus költészete, egy Aristoteles vagy Kant bölcselete s a vallás a maga legnemesebb és legzseniálisabb képviselőiben és alkotásaiban: mindez csupán mechanikusan ható természeti erők összeműködésének a folyománya. A világban tapasztalható fejlődés egyetlen magyarázati alapja a létért való küzdelem és annak eszköze, a természetes kiválasztás.

E monistikus világnézetnek nagyon sok a tévedése. Vaskos tévedés benne az öntudatos vagy szellemi erők és az öntudatlan vagy természeti erők közötti lényeges különbség fel nem ismerése. Óriási botlás benne, hogy a szükségképeniség szerint élő természetvilág és az öntudatos elhatározásból működő szellemi világ között nem akar különbséget tenni. S több ehhez hasonló. Azért hirdeti minduntalan, hogy az egész tapasztalati világban s így az emberiben sincs szabadság, hanem minden csak szükségesség és kényszerűség s hogy a világban szó sem lehet az Istennek mint véghetetlen szellemnek és örök akaratnak céltudatos uralmáról, hanem csak a mechanice ható természeti erők és jelenségek kényszerfolyamatáról.

Korunk naturalista monizmusát bizonyos tekintetben a nagyzás hóbortja jellemzi. Az egész „kulturemberiséget“ pathetikus fennhéjázással a maga számára foglalja le. Szinte kéjeleg a maga hamis atheista következtetéseivel. A boroszlói *Ladenburg* például nemcsak korunk intellektuális műveltségét, hanem még morális művelődését is, nevezetesen a szabadság, az emberi méltóság és jólét magasatos erkölcsi ideáit is, a melyek a modern szociális törvényhozásra vezettek, kizárólag a természet-mechanikus életfolyásából magyarázza. De e magyarázat nagyon nyomorúságos és teljességgel nem kielégítő. Maga a komoly természettudomány is ellene fordult a naturalista

monismusnak. Vetót kiáltott annak a merényletnek, mely a nagyzó naturalismust a természetfeletti világ tagadására ragadta. *Du Bois Raymond* ismeretes jeligeje, hogy a természetfeletti világot *ignoramus et ignorabimus* (nem ismerjük és nem fogjuk ismerni) és *Helmholtz* meggyőző fejtegetése „az organikus világ céltudatos törekvéseiről“ a Hückel-féle naturalista handabandák ellen szólott.

De ha így áll a dolog, kérdés, hogy milyen úton juthatunk el a világ egységes felfogására s általában egységes világnézetre? Ha a természeti és szellemi erkölcsi életet összeolvastó, jobban mondva összezavaró alapon és módon nem nyerhető helyes, egységes világnézet, mely úton juthatunk annak biztos és megnyugtató révpártja felé? Csak egy lehet itt a felelet s ez a *keresztyénség* vallásos-erkölcsi világnézete. És az egységes világfelfogásnak, szellemünk egységesítő törekvésének egyetlen biztos kalauza és útmutatója az életben. Itt érvényesül a nagy apostol szép szava, a mely szerint „Krisztusban vannak a bölcseségnek és ismeretnek teljes kincsei elrejtve“, mert „ő a valódi igazság s az ő tudománya az igazi philosophia“ (Luthardt).

Csak Jézus tanít meg bennünket az Isten és a világ igaz megismerésére s az isten- és az emberszeretet magasztos érényeinek gyakorlására. Mint egy Kopernikus, Keppler, Newton, Goethe vagy Humboldt példája igazolja: ha az eget és a földet végigmérjük, a tudománynak utolsó és legfőbb célja maga az Isten, a lét épületének ez az utolsó alapja és záróköve. Mert hát az igaz tudomány mindig az Istenhez vezet. A tudomány s így a természettudomány is megköveteli a keresztyénséget s a keresztyénség a tudományt, mivel a keresztyénség az egységes igazság hirdetője, a gondolatok és ismeretek egész világa. A keresztyénség lényegénél fogva rokon a tudománynyal. A gondolatoknak egy egészen új világa lépett a keresztyénséggel az emberi szellemben: széles és emelkedett tekintetek, nagy és fölemelő nézetek, nagy kört átölelő gondolatok s a tudományos ismeret és ösztön véghetetlenül gazdag anyaga tárult föl benne az emberiségnek.

A keresztyén hit és az egységes tudományos felfogás közös meggyőződése szerint a mi élő és mindenható Istenünk nemcsak „a történelem szövőszékén“ ül, hogy onnan bölcsen igazgassa és kormányozza az emberiség dolgait, hanem egyúttal a természetnek is az ő mindenható akarata az éltető törvénye és ereje. A természeti törvény is az ő bölcs és mindenható akaratának kifolyása és kifejezője, sőt e törvény az ő törvényhozó akaratának a megtestesülése. Ennyiben szó sem

lehet, mint *Haeckel-Ladenburg monismusa* akarná, a természeti törvények „örök változhatatlanságáról“, sőt inkább, mint *Lavoisier*, a nagyhírű természettudós helyesen mondja, a természettörvények is az „Isten mindenható akaratának engedelmes eszközei“. Mert a természeti törvény mögött öntudatos erő rejlik s inkább természeti erőkről, mint természeti törvényekről szólhatunk (Helmholtz). Az erő pedig nem más, mint akarat és pedig isteni akarat; az erők czélszerű elrendezése pedig erkölcsi világrend, Isten által kiszabott célratörekvés (teleologia).

Ámde egy istenileg berendezett és kormányzott világban, annak mind természeti, mind szellemi életében, minden törvényszerűen megy végbe. A természetben az okok és okozatok találkozása törvényszerű módon megy végbe. Minden ok- és törvényszerűleg van feltételezve. Esetlegességről vagy véletlenről, mint a törvényszerűség ellentétéről tehát szó sem lehet az Isten világában. Erre tanít a természetnek hívó és gondolkodó szemlélete. Ezért tagadta az esetlegességet a természetudósok közül *Lange* és *Baer*, kik mindketten azt vitatják, hogy a természeti életben is van szándékos törekvés és cél-tudatos cselekvőség s a természeti élet is a czélszerűség, az általuk úgynevezett „Zielstrebigkeit“ talaja és hazája. E czélszerűségnek nem a törvényszerűség, hanem az esetlegesség az ellentéte, a miből viszont következik, hogy minden természet-törvényi cselekvőség egy céltudatos isteni akaratnak a kifejezője, vagy más szóval: a természeti élet is a magasabb isteni teleologia helye és hazája.

De ha ez így van, akkor nemcsak az emberiség történetében, hanem a természeti életben is isteni gondviselésről szólhatunk, sőt e gondviselés a céltudatos természeti törekvés egyetlen elve és magyarázati alapja. Ez alapon a cosmosban uralkodó törvények az Isten mindenható kezének engedelmes eszközei az ember teremtésétől kezdve föl az erkölcsi személyek kulturát teremtő országáig. 1904-ben, vagyis *Haeckel* „*Világtalányok*“ és „*Életcsudák*“ című hírhedt műveinek megjelenése évében mondotta ki *Wallace*, Darwin személyes barátja azt a nagy igazságot, hogy „a teremtés célja és az egész világmindenség központja az ember“, mint a teremtés koronája és az isteni képmás hordozója, s e tekintetben súlyos érveit és megdönthetetlen érvényű bizonyítékait a legújabb csillagászati kutatásokból merítette. Hogy az ember a teremtés célja és koronája: nem új dolog, régi bibliai és keresztyén igazság. De ez is csak azt bizonyítja, hogy az igaz vallásnak nincs mit félnie a valódi tudománytól. Milyen fölemelő tudni

azt, hogy az ember az egész földi történet célja és központja; s milyen biztató és erősítő hatással van az az ember földi küzdelmeire, ha tudja, hogy ha Istentől kiszabott hivatása szerint él és cselekszik, biztosan számíthat a világkormányzó és gondozó Isten atyai segédelmére. Mert a mi Istentünk öntudatos és mindenható lélek, nem valamely „vak őserő“, nem Naturgott és tudattalan akarat; hanem az Isten öntudatos energiája a mindenségnek (Ostwald) és szellemi irányítója a nagy világ természeti és szellemi evolúciójának.

Am ha ilyen és ez az Isten, akkor az ő világa sem lehet sem esetlegességek halmaza, sem véletlenek tömkelege; nem lehet chaos, hanem a mint már *Humboldt* mondotta: a világ *kosmos*, műremek. A mindenség összhangzatos műremek, a melyben mindennek oka van és minden a Teremtő által elébe tűzött célra törekszik. Isten tehát nemcsak teremtője, hanem ura és kormányzója is a mindenségnek. Életnek és halálnak szabados ura, a mint a Biblia mondja; mindenható és szerető mennyei Atya, a mint Jézus tanítja. De ha mindenható úr mindennek felett, akkor az Isten a természeti életnek és a szellemi életnek a rendjét is irányító hatalom. Ezt az isteni befolyást „nagy világtalánynak“ mondja *Du Bois Reymond*, a nagy német természettudós. De ennek lehetősége szükségképpen következik mind az Isten mindenható világfelettségéből, mind a világ istenalattiságából. Mert hát vannak jelenségek és tünemények a nagy és változatos természeti életben, a melyek csakis egy természetfeletti erőnek és hatalomnak fölvétele mellett érthetők és magyarázhatók meg.

Az Istennek világkormányzó gondviseléséről szóló eme fejtegetésekkel, egészen természetszerűleg, a csoda fogalmára jutottunk el, mert az Istennek minden egyes gondviselészerű ténye és cselekvése csodának mondható. Keresztyén vallásos hitünk szerint a csodák csodája Krisztus istenemberi történeti személyisége.

Korunk ma irtózik a csodától. A monista természettudomány s az általa hirdetett „örök és változhatatlan természeti törvény“ rideg elmélete nagyon megingatta a csodahitet az emberekben. Pedig a csoda csak látszólagos áttörése a természeti törvényeknek, s ha a csoda vallási és nem természettudományi fogalom, úgy annak más jelentősége nem lehet, mint az, hogy az Istennek a világ folyásába való bölcs beavatkozása az emberi nem nevelését célzó örök tervtervnek szolgálatában áll. Nem fizikai, hanem szellemi isteni beavatkozásról van itt szó, s így a csoda, mint a kijelentés külső alakja, a legtöbb esetben szellemi természetű, s megvalósításának

talaja nem is annyira a történeti, mint inkább a természeti világ. De ez az isteni világkormányzás csakis már meglévő erők segítségével lehetséges, a mint már az ember is a modern technika segítségével „ura a természetnek“, s megszólaltatja, illetve engedelmességre szorítja — ha kell — a nyers természeti erőket. A természeti erők feletti bölcs és mindenható isteni uralom, a mint meggyőződése a vallásos hitnek, úgy alapkövetelménye a komoly positiv modern természettudománynak. (L. *Kant* „elméleti“ és „gyakorlati ész bírálatát“.) Természetes, hogy csak egy mindenható, szabad, személyes és világfeletti, tehát „transcendens“ Isten tehet csodát, a mit a nagy *Tyndall* így fejezett ki: „ha van Isten, akkor az mindenható s ha mindenható, akkor csodát tehet“. Az Isten abszolút szabad akarat, a kinek a mi véges akaratunk csak gyenge árnyéka s ez abszolút szabadság nélkül az Isten nem is képzelhető. Istennek ez abszolút szabadságán, tehát mindenható akaratán alapul a csoda lehetősége és észszerűsége.

De ha Isten a világkormányzó és gondviselő akarat a természeti életben és főleg az erkölcsi világban s az emberiség történetében, akkor az Isten világkormányzó és világgondozó hatalmával szorosan összefügg az ima meghallgatásának lehetősége és az imádkozás észszerűsége is. Az ima az élő vallásos hit nélkülözhetetlen feltétele s annak lényeges ismertetője. Minden igazán vallásos ember imádkozik és minden valódi vallás sürgeti és gyakorolja az imádkozást. Imádság nélkül a vallás vagy elszárad vagy kuruzsló babonává fajul. De az ima éltető gyökere és egyetlen létalapja a gondviselő Istenben vetett hit. Ez érteti meg vele, hogy „az ember egy magasabb isteni világkormányzás tárgya és eszköze s az isteni behatások méltán befogadó edénye“ (*Goethe*). Mert kétségtelen tény a szellemnek a szellemre való behatása és befolyása. Példa rá nemcsak a nevelés vagy a nagy emberek irányító hatása, hanem a hypnosis s a suggestio, sőt legújabbban a telepathia is.

Fejtegetéseink eredményét ekképen foglalhatjuk össze: A természeti erők és törvények sohasem pótolhatják az Istent, sőt inkább az erők és törvények az ő mindenható akaratának kifejezői. A természeti élet folyása törvényszerűen és nem véletlenül vagy esetlegesen megy végbe, s e törvényszerű és cél-tudatos akarat a természetben (s még inkább a történetben) az öntudatos isteni energia, a világteremtő és világkormányzó isteni mindenhatóság. A természeti világ folyása és életrendje, mivel az Istentől függ, tehát az ő isteni beavatkozását teszi szükségessé, a mivel a csoda lehetősége és észszerűsége van

beigazolva. A mindenható Isten csodát tehet valahányszor és valahol jónak látja. Az Isten a természetnek is mindenható ura és istene, a kinek akarata minden lényvel és dologgal szabados. Ezért a mindenható Isten a könyörgést meghallgató édes Atya is.

Íme így egyeztethető össze a modern természettudomány a keresztyénség vallásos-erkölcsi világnézetével s a személyes hit vallásos világa a modern természetismerettel. És boldog ember az oly ember, a kinek hite békességben él az ő tudományával.

Eperjes.

Dr. Szlávik Máttyás.

T Á R C Z A.

Dr. Mikler Magyar evangélikus egyházjoga.

Egy vaskos, 741 lapot számláló könyv ez,¹ a melyet ismertetni, méltatni óhajtok. Hogy mi indította az érdeemes szerzőt, a ki jogtanár és dékán az eperjesi jogakadémián, e nagy munka megírására, azt ő maga elmondja könyvének előszavában; hogy miért lett ilyen terjedelmes, vagyis, hogy mi mindent foglal magában, azt elmondom ismertetésem során én.

Másfél évtized óta, mondja a szerző, nem jelent meg protestáns egyházjog, azaz jogtan, azóta pedig nagyot fordult a világ. Az 1894/5-iki egyházpolitikai törvények sok tekintetben egészen új helyzet elé állították a hazai összes egyházakat; az 1891—4-ik évi budapesti jubileumi zsinat pedig, ha nem is merőben, de mégis lényeges vonásaiban új szervezetet adott a hazai evangélikus egyháznak. Igaza van hát szerzőnek, midőn rámutat arra, hogy ezen változott helyzetet, az egyházpolitikai, valamint a zsinati törvényeket és az azóta keletkezett nagyfontosságú szabályrendeleteket és az egyház életébe mélyen belenyúló egyéb országos törvényeket méltányló *különleges* protestáns, illetve evangélikus egyházjogi könyv eleddig nem jelent meg. Írtak azóta egyházjogtani kézikönyveket Kossutány és Kérészy, de eltekintve attól, hogy ez utóbbi szerző művének második részével — könnyen érthető okból — még adósunk, egyiknek munkája sem „monografia“, vagyis nem egy egyetlen egyháznak jogszabályaival foglalkozik, hanem felöleli az összes hazai egyházak jogviszonyait s így egy egyháznak szervezetére, közigazgatására stb. vonatkozó törvényeit, rendszabályait a maguk összességében, a dolog természeténél fogva, fel nem ölelheti. Sőt a közkézen

¹ Dr. Mikler Károly: Magyar evangélikus egyházjog. Budapest, 1906. Grill Károly. Ára 15 korona.

forgó jogi kézikönyvek nagy része a protestáns egyházjognak bizony csak nagyon kicsiny helyet juttat.

Időszerű, nagy és jó munkát végzett hát dr. Mikler s kiváló szolgálatot teljesített nemcsak egyházával, hanem az egyház-jogtudománnyal szemben is, midőn egyházának összes jogviszonyait felölelő kézikönyv megírására vállalkozott. Mert *kézi* könyv ez, a szó teljes, igaz értelmében. Kézikönyv nem csak és nem is annyira a studensek, mint inkább az egyház „szolgálatában” forgolódnók — lelkeszek és világiak — részére.

A nagy mű két főrésze, két könyvre oszlik. A könnyebb kezelhetés és áttekinthetés céljából jobb lett volna, ha két „kötet”-re bontatott volna szét. Az első könyvben a szükséges fogalmi, általános meghatározások után három részben tárgyalja az ev. egyházi alkotmány történeti kifejlődését, a jogforrásokat és végül a harmadik részben három fejezetben a magyar evangélikus egyháznak egyfelől az államhoz, másfelől a hazai egyházakhoz és egy külön fejezetben a református egyházhoz való viszonyát. Ez, mondjuk, a munkának theoretikusabb része, bár szükségtelen mondanom, hogy ebben is találkozunk, különösen a harmadik részben, a gyakorlati életre vonatkozó kérdések tárgyalásával.

A második, terjedelmesebb könyv, a közigazgatási kézikönyv felöleli az evang. egyház tényleges alkotmányának, közigazgatásának részletes, pontos ismertetését. Ez a könyv az evang. „egyházalkotmány”, vagyis a zsinati törvénykönyv berendezésének schémája szerint öt részre oszlik. Az első rész szól az egyházalkotmányról, a kormányzó szervekről, testületekről és egyesekről öt fejezetben. Az utolsó fejezet szól az egyetemes egyházi intézményekről — gyám- és nyugdíjintézet, közalap, felső iskolák —. A második rész szól a törvényhozásról, illetve ennek szervéről, a zsinatról; a harmadik az iskolákról, a negyedik a pénzügyről, „egyházi háztartásról”, az ötödik az egyházi biráskodásról. Ez röviden a könyvnek váza, beosztása. Ezen beosztásért a szerző nem felelős, a mennyiben célszerűségi szempontból követte, mint jelzém, a zsinati törvénykönyv beosztását. De hogy csak egy hibát említsek fel, az „egyetemes intézmények”-et helyesebb lett volna tárgyanként az illető részbe besorozni.

Egy kissé részletezve most már a dolgot, a szerző ab ovo kezdi; a bevezető részben ugyanis a hit, vallás, egyház, jog, egyházjog fogalmait tárgyalja vallásbölcészeti és jogi szempontból. Meghatározásai itt-ott némileg *nehézkesek*, idegen-szerűen hangzanak tartalmukra és kifejezési alakjukra nézve,

de általában jók és elfogadhatók. Helyes és elfogadható azon megkülönböztetése, a melyet a hit és vallás, vallásfelekezet és egyházra nézve felállít, mert hiszen, a mint szerző is megjegyzi, ezeket sokan összezavarják és az állami törvények sem distingváltnak ezekre vonatkozólag mindenkor helyesen. Az egyház meghatározásnál adja ő is, mint Kérészy, a dogmatikai és jogi meghatározást. Szerinte a jogi meghatározás: „az egyház egy bizonyos földterületen élő, *ugyanazon hitet valló* embereknek, vallásuk fentartása, terjesztése és fejlesztése céljából jogilag *szervezett* egyesülete“. Ez a meghatározás természetesen nem egyetemes, csak territorialis, felekezeti érvényű. A szerző az állam szokásos meghatározását vette mintá gyanánt; ha éppen kicsinyeskedni óhajtanék, beleköthetnék az „ugyanazon hitet valló“ kifejezésbe, de nem teszem, csupán arra mutatok rá, hogy nem olvastam még az egyháznak két teljesen egybevágó jogi meghatározását, a mi mindenestre mutatja a meghatározás nehézségét, illetve a vélemények ingadozását, eltérését erre vonatkozólag. Itt csak még azt jegyzem meg, hogy a szerző a látható és láthatlan egyház körüli meghatározások „útvesztőjébe“ a kelletténél mélyebben hatolt be. Helyesen határozza meg a szerző az egyházjog fogalmát, helyesebben, mint Kérészy, a ki szerint az egyházjog alatt „azon jogszabályok összességét értjük, a melyek az embereknek egyházhoz való tartozásukból eredő életviszonyait szabályozzák“. Világos, hogy ezen meghatározás keretébe az egyház szervezetére, valamint az államhoz és más felekezetekhez való jogviszonyt megállapító szabályok csak nehezen erőltethetők bele. Mikler az evang. egyházjog meghatározását adja, a mely szerinte: „mindazon jogszabályok összessége, a melyek az ev. egyház szervezetét, működését, más egyházakhoz és az államhoz való viszonyát, valamint tagjainak e minőségükből folyó cselekvési szabadságát külsőleg megállapítják“. Ebben benne van az egyházi köz- és magánjog a maga teljességében.

A jogtörténeti részben nem hagy figyelmen kívül egy kiemelkedőbb mozzanatot sem; világosan, itt-ott kissé bőbeszédűen feltünteti a külső politikai események keretében az evang. egyházalkotmány kifejlődését a kezdetleges szervezkedéstől kezdve. Érdekesen vázolja a patronatus történetét, átalakulását, az egyház vagyoni jogi viszonyait, az egyházközség kialakulását, a paritas megvalósulása körüli küzdelmeket. Adja a békekötések, országgyűlési törvények bőséges ismertetését, az 1891: XXVI. t.-cz.-et egész terjedelmében, a pesti zsinat történetét, kánonainak ismertetését és mindezen kérdések

tisztázásánál felhasználja a legújabb kutatások eredményeit, felemlíti a szerző azon körülményt, hogy a küriarchia azon alakjában, a minőben a budai, illetve pesti zsinatokon megjelent, az evangélikusoknál nem keltett oly nagy visszahatást, mint nálunk, de nem mutat reá elég világosan ezen körülmény okára, hogy tudniillik az evang. egyházban az inspector intézménytől már csak azért sem idegenkedtek az evangélikusok annyira, mert náluk ez, ha mindjárt csak kezdetleges és részleges alakban, eleitől fogva megvolt.

A történelmi rész után a jogforrásokat ismerteti a szerző, itt is előzményül adja mindazt, a mi a magyar ev. jogforrások megismeréséhez szükséges. A „szabályrendeletek“ című szakasznál azt mondja, „hogy a magyar ev. egyházjognak ezek képezik legdúsabb forrását“. Ez igaz és ez jellemző tulajdonsága az ev. egyháznak, a mely sok mindent megmagyaráz, többek között azt is, hogy miért nem *kellett* az evangélikusoknak velünk együtt újból zsinatolniok. Az ő zsinatjuk a legtöbb és szinte a legfontosabb ügyekre nézve csak általános elvi törvényeket alkotott, a részletkérdések elintézését pedig reá bízta részben az egyetemes gyűlésre, részben a kerületekre. Hogy csak egy dolgot említsek, itt van a lelkészválasztás, a melyre vonatkozó törvényeket mi immár harmadszor változtatjuk, az evang. zsinat 11 rövid szakaszban adja az elvi törvényeket, a rendszabályokat megcsinálták és megcsinálhatják a jövőben is a kerületek.

Az egyház és állam közötti viszony tárgyalásánál szerző a szokott beosztás szerint adja az idevonatkozó teoriákat, a nálunk is elfogadott paritetikus elveket és ezekből folyó tényleges viszonyt az állam és egyház között. Itt találkozunk az egyházpolitikai, kongrua-, nép- és középiskolák segélyezéséről stb. szóló törvényekkel. Úgy ezeket, mint az egyházak közötti jogviszonyt megállapító törvényeket akként és oly terjedelemben tárgyalja a szerző, hogy könyve minden más törvény és szabályrendelet-gyűjtemény konzultálását feleslegessé teszi. Nagyon érdekes, a mit a párbérré vonatkozólag mond a legújabb idevágó jogi felfogások alapján.

A szerzőnek testvéries érzületét mutatja, hogy külön fejezetben tárgyalja a magyar ev. egyháznak a reformátushoz való viszonyát, adván egész terjedelmében a nagygeresdi egyességet mai megújított alakjában, a mely ellen, fájdalom, *intra* és *extra* . . . sokszor vétkeznek!

A könyvnek második része a magyar ev. egyházalkotmány és közigazgatás *részletes* ismertetését foglalja magában. Bevezetésül adja a potestas ecclesiastica és hatalom *alanyának*

meghatározását és a prot. egyházkormányzati rendszerek ismertetését. A potestas ecclesiastica szerinte „az egyháznak az igehirdetésben, a kegyelemeszközök kiszolgáltatásában (potestas ordinis) és az egyház külső kormányzásában (potestas jurisdictionis) megnyilatkozó akarata“. A hatalom *alanya a gyülekezet*. Ezen konklúzióhoz a lutheránus konfessziók gondolatmenetén át óhajt a szerző eljutni, a mi kissé erőltetve sikerülhet csak, mert hiszen tudvalévő, hogy a német reformáció az egyházalkotmány tényleges evangéliumi, *írászerű* reformálásához a körülményeknél fogva nem juthatott el. Ennek egyébként a szerző is kifejezést ad ott, a hol a kálvini egyházalkotmányt *lényegében* helyesen ismerteti. Nagyon helyesen jelöli meg dr. Mikler azon jellegzetes különbséget, a mely úgy nálunk, mint másutt, a lutheri és kálvini egyházalkotmány kiinduló pontjánál, a gyülekezetnél az egyházi hatalom gyakorlásának mikéntjére vonatkozólag oly élesen felismerhető. A lutheránusoknál a gyülekezet a maga egészében, a kálvinistáknál a „választottak“, erre *rendeltek*, vagyis a presbyterium a hatalom alanya. Természetesen van sok más lényeges különbség is, de az evangélikusoknál fel egészen a zsinatig mindenütt a „gyülekezetek száma“ képezi a vezérlő elvet az egyházkormányzati szervek konstrukciójánál. A presbyterium itt csak az egyházközségi közgyűlés mellett álló tanácsló, előkészítő testület. A zsinati tagokat is nem a presbyterium, hanem az egyházközségi közgyűlés választja, úgy, hogy röviden azt mondhatjuk, hogy náluk a *zsinatgyülekezeti* rendszer az önkormányzás elve. Innen van, hogy az evangélikusoknál az egyházmegyei és kerületi jegyzőket, bírákat nem a gyülekezet, hanem az illető testületek választják, mert ily czélből is közgyűlést egybehívni, nagyon kétes értékű vállalkozás lenne. Innen van, hogy az evang. egyházalkotmány egyházközségi biráskodást nem ismer.

Hogy a mi egyházalkotmányunk, vagyis a zsinat-presbyteri rendszer előnyösebb, azt vitatjuk, de azért evang. testvéreink sok tekintetben megelőztek bennünket. Így, hogy csak két dolgot említsek, az egyik a lelkeszi nyugdíj, a másik a tanítóknak, illetve tanároknak képvisellete az egyházi kormányzó és törvényhozó szervek minden fokozatán. Sőt helyet adtak a bírósági szervezet minden fokozatán is a tanítóknak, illetve tanároknak. S mondjam-e, hogy nem kicsinyeskedtek ezen jog megadásánál, respektálták az iskolát, ennek autonómiáját, nem ütöttek ezen rést, mint a hogy rést ütött a mi törvényhozásunk, azoknak unszolására, a kik a presbyteri elven, mint valami vesszőparipán lovagolnak.

Magyar evang. egyházjogot irt a szerző és irta ezt egyházának maradandó, tartós becsű, nélkülözhetlen kézikönyv gyanánt. Úgy képzem a dolgot, hogy ez a könyv ott lesz náluk a zöld asztalokon tanácskozásaik alkalmával, de ott lesz minden evang. lelkész, tanár, intelligens tanító és egyházi tisztséget viselő világi ember asztalán. És hogyha egy lelkész kér népiskolai segélyt, kongruát, vagy el akar igazodni nyugdíjának, az egyetemes gyámintézet segélyezésének ügyében, ha theológiára óhajtja beiratni fiát, vagy érdeklődik a theol. magántanári vizsga letetésének feltételei iránt, szóval el akar igazodni az egyházi közigazgatás, tanügy, bíraskodás, vagyoni ügy szövevényes útjain, nem kell sokat keresgélni, mint nálunk, az illetőknek mindenféle régebb és újabb törvény- és szabályrendelet-gyűjteményekben, itt van dr. Mikler könyve, ez eligazítja. Nagy munkát, jó munkát végzett a szerző. Előszavában buzdít példájának követésére. Bizonyára reánk gondolt első sorban, a kiknél bizony sürgős dolog egy egységes, kimerítő ref. egyházjog összeállítása, hiszen Kovács A. könyve még a debreczeni zsinat előtt jelent meg. És a ki a magyar ref. egyházjogot megírja, kell hogy előtte legyen e könyv, az evang. egyházjog emez egységes, kimerítő összefoglalása. Kell, hogy előtte legyen még egy okból, t. i. hogy olyan hit, olyan mélységes egyháziasság és e mellett oly elfogulatlanság vonuljon művén végig, mint a minővel dr. Mikler könyvének minden részében találkozunk.

Nyomása, kiállítása csinos, izléses, papírja jó, szóval a külső méltó a tartalomhoz. Kivánjuk, találja meg az érdemes szerző a nagy munkában a méltó elismerést, jutalmat!

B. Pap István.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A külföldi egyházi élet terén három *politikai* esemény köti le figyelmünket a legújabb időben. Különös dolog, hogy politikai eseményeket kell regisztrálnunk mindannyiszor, valahányszor fontosabb egyháztörténeti tényeket kell ismertetnünk. De hát az újkor parlamentáris kormányrendszere mellett mégis csak természetes, hogy az az „egyház“, mely ezt a nevet kizárólag önmagának akarja lefoglalni, ősi természetének megfelelően, politikai öltözetet vett magára s a Krisztus evangéliumának szószéki prédikálása helyett parlamenti debatteoktól, a keresztyén hit cselekedetei helyett politikai sakkhúzásoktól várja-várja egyetemes érvényesülését.

A három politikai esemény: a spanyol liberális kormány bukása, a francia kulturharcz és a német birodalmi gyűlési választások.

Spanyolországban, mint többször jeleztük már, a néhány év óta tartó liberális kormányzatnak főprogramja volt a szerzetrendek és az úgynevezett congregatiók megrendszabályozása. Azonban daczára annak, hogy a parlament többsége liberális, hogy a király szabad kezet engedett a kormány egyházpolitikai programjának, még sem sikerült az említett cél elérése. Egyik kormány a másik után bukott meg. És valamennyi az egyházpolitika miatt. Nem azért, mintha volna a liberális többségnek bármely frakciója, mely a konkordátum fentartásáért lelkesednék, hanem mert egyik párt keveselte, a másik soknak találta a reformokat és ezenkívül valamennyi azt óhajtotta, hogy éppen ő csinálja meg a magáét.

Így történt, hogy a liberális pártok torzsalkodása magát a liberális egyházpolitikai reformot buktatta meg. Az önmagában meghasonlott többség minden alkotásra tehetetlennek bizonyult. Ennek természetesen az ultramontanizmus látta

hasznát. Nem csak azért, mert sértetlenül fenmaradtak a konkordátumban biztosított egyházi intézmények és az egyháznak az államra gyakorolt gyámkodó befolyása, hanem még inkább azért, hogy a király is megunva a tehetetlen liberálisok vergődését s veszekedését, most már a kisebbségben levő konzervatív, vagyis ultramontán párt vezérét, Morast, bizta meg kabinetalakítással.

A ki ismeri, hogy normális körülmények között minő befolyást képes a mindenkori kormány a választások alkalmával kifejteni a saját parlamenti többségének biztosítására, az egy cseppet sem fog csodálkozni, ha Spanyolországban hamarosan dér fogja leforrázni a szabadelvű eszméknek immár virággá fejleni készülő bimbait. Hiába van ma liberális többség. Az új kabinet első teendője a parlament feloszlatása lesz, mihelyest a mai többség ellene nyilatkozik. A választások során nem csak a kormány fogja megtenni a magáét, hanem mellette lesz az egyház is gazdag felső klérusával, megszámlálhatlan világi papjaival és szerzeteseivel, kathedrájával és gyóntatószékével. Hiszen Spanyolországban még nincsen „kanzelparagraf”.

Ha a konzervatív kormány megkapja a többséget, — a mi szinte teljesen bizonyosnak látszik, — az a párt, melyre támaszkodni fog, egységes lesz, legalább a főkérdésben: az egyházpolitika kérdésében feltétlenül egységes. Különben is a konzervatív pártok természetével is sokkal jobban megfér az egységre törekvés, minek sarkpontja a fennálló állapotok változatlan fentartása, mint a szabadelvű pártokéval, melyeknél a reformok szükségének mértéke és a reformok faja rendszeren belső eltéréseket, szakadásokat szokott előidézni.

Spanyolországban tehát ez idő szerint a prognosztikon borult idő közeledtét jelenti. A római egyház, mely eddig is azzal dicsekedett, hogy a nép nagy tömege vele tart, mindenestre fel fogja használni a rendelkezésére álló időt, hogy állását, államjogi helyzetét még jobban megerősítse, hogy a népet még jobban magához bilincselje. Erre első sorban az oktatásügyet használja fel s az oktatásügy nagyobb sikere érdekében a tanító szerzetrendeket fogja szaporítani. Persze ez az „oktatásügy” ezt a szép nevet nem érdemli meg, mert hiszen nem a tanítás, az ismeretek terjesztése, a felvilágosultság kiterjesztése a célja, hanem a minél odaadóbb, engedelmesebb, vakbuzgó hit, s a hitvallás szolgálói előtt való feltétlen meghódolás.

Azzal körülbelől tisztában vagyunk, hogy a római egyházra nézve mit jelent a mostani kormányválság. Csak az a

kérdéses, hogy vajjon a maroknyi és magát oly nehezen fentartó protestantizmus nem fogja-e elveszíteni azt a csekély szabadságot is, melyet most élvez. Mindenesetre ezt figyelemmel fogjuk kísélni. De azokat az eredményeket és hatásokat is, melyeket a következő ultramontán kormányzás a radikálisabb elemeknél ki fog váltani. Még nem feledeztük el azokat az óriási méretű antiklerikális zavargásokat és büntetéseket, melyek csak egy pár évvel ezelőtt is megremegették a „kövér barátokat” s az egész spanyolországi római anyaszentegyházat.

Mig így Spanyolország a közel jövőben aligha fog liberális egyházpolitikát csinálni s benne az egyház lesz az úr: addig Franciaországban a nagy reform sorsa immár biztosítottnak látszik. A kormány radikális, de a kivitelben konciliáns politikája kevesebb akadályra talált, mint ezt maguk az egymást felváltó reform kormányok is remélni merték. A sikernek azonban csak egyik részben oka a francia liberális többségnek ebben a kérdésben való szolidaritása. Másik részben az ellenfél: a francia klérus és főleg a vatikának ingadozó, sőt egyenesen kapkodó politikája segítette tető alá a reformokat.

Hogy az utóbbinak mit köszönhet a radikális reform: azt legjobban akkor látjuk, ha Combes-nak a kongregációk ellen folytatott harcza közben felmerült izgalmas jeleneteket összehasonlítjuk azzal az aránylag sokkal csöndesebb móddal, melylyel a jóval nagyobb reformnak: az állam és egyház teljes szétválasztásának keresztülvitele végbement.

Nem lesz felesleges, ha röviden végig tekintünk a legutolsó év eseményein s kiemeljük a vatikán magatartásának egyes fázisait. Ezekből fogjuk megérteni a legjobban, hogy miért találkozott a nagy reform aránylag oly csekély akadályllyal.

Az állam és egyház szétválasztását kimondó törvény 1905 december 9-én kelt. A különböző vallásfelekezetek 1906 december 11-ig kaptak határidőt, hogy az új törvény általelismert kultuszegyesületekbe szervezkedjenek. A nem római hitvallású egyházak haladéktalanul hozzá láttak a szervezkedéshez, mire különben már előre is készülleteket tettek. De a római katolikus felekezet várt, várt a végsőkig. Mindig remélte, hogy a javaslatból nem lesz törvény, vagy legalább is módosult alakban válik az törvénynyé. Mikor a remény immár csalókévának bizonyult, a francia klérus akkor sem tudott semmit sem tenni, mert ilyen fontos dologban meg kell várni, hogy mit mond Róma. Persze a francia viszonyokról Franciaországból szerzi ugyan a vatikán is az értesüléseket, csak hogy ezeket a maga szemével nézi és a maga eszével latolgatja. Más szavakkal, teljes tájékozódást sohasem szerezhet.

Ez volt az oka, hogy jó két hónapig váratott magára az első pápai nyilatkozat. De a kik azt hitték, hogy ebből okosabbakká lesznek, hogy irányító eszméket, útmutatásokat nyernek belőle: azok nagyot csalódtak. Az 1906. év február 11-ről kelt encziklika, a *Vehementer nos*; a legkeményebb hangon elítéli az állam és egyház különválasztását, panaszkodik a r. katolikusok üldöztetéséről, de csak a legcsekélyebb mértékben sem tájékoztatta sem a klérust, sem a híveket a teendőkről. Nyilvánvalóvá lett már ezen első nyilatkozatnál, hogy a vatikán elvesztette a fejét: nem tudja mit kelljen cselekedni.

A habozásnak megvolt azonban a maga oka. Rómában még mindig reménykedtek, hogy az év végeig minden jobbra fog fordulni. A reménységet pedig az táplálta, hogy nemsokára, május havában, a parlament új választás alá került. Ennek a választásnak eredményétől várták a radikális irány bukását. Éppen erre tekintettel Róma nem tanácsolhatta, hogy a r. katolikusok szegüljenek ellent az állam törvényeinek, de viszont nem akarta őket arra utasítani, hogy az új törvény szerint szervezkedjenek.

A választások május 20-án értek véget. Így a határidőül kitűzött egy esztendőből egy fél már eltelt, mikor nyilvánvalóvá lett, hogy a klerikálisok reménysége hajótörést szenvedett, mert a radikális irány hívei megerősödve tértek vissza.

A francia klérus ekkor már elodázhatatlannak találta az állásfoglalást. Még május hó végén összeült a püspöki konferencia, hogy a pápai encziklika által teremtett helyzetet megbeszélje. A püspöki kar többsége a mellett foglalt állást, hogy a szétválasztási törvény érvényét el kell ismerni s élni kell az abban biztosított kedvezményekkel. Így informálták a vatikánt is a helyzetet alaposan ismerő püspökök.

Azonban midőn a világ azt várta, hogy a pápa el fogja fogadni a püspöki kar többségének javaslatát, harmadfél hónapi hallgatás után, az augusztus hó 10-én kiadott encziklikában X. Pius egyenesen megtiltotta a törvényesen elismert kultuszegyesületek szervezését, még pedig a párisi püspöki konferencia „csaknem egyhangú” nyilatkozatára való hivatkozással.

A francia sajtó szinte egyértelműséggel indult fel erre a nyilatkozatra. Megtámadták a pápát, hogy a tényekkel ellenkezőt állít; meg a püspöki kart, hogy ez nem mert a pápának amaz, a tényekkel ellenkező állítása rektifikálására lépéseket tenni. A közvélemény teljesen a pápa és a klérus ellen fordult s a hithű katolikusok nem tudtak és nem is mertek

védelmükre kelni. A püspöki konferencia „csaknem egyhangú” nyilatkozatára való hivatkozás már fél csatavesztést jelentett a vatikánra nézve.

A püspöki kar „fői engedelmességgel” igyekezett fedezni az augusztusi encziklika botlásáért a pápát. A szeptember hó 23-án minden felé a szószékről felolvasott közös pásztorlevelekben kijelentik, hogy engedelmeskednek a pápának s maguk is eltöltik a törvényszerinti kultuszegyesületek megalkotását.

E közben gyorsan közelgetett deczember 11. Az új kamara hatalmas többséggel támogatta a kormánynak a törvény szigorú végrehajtását követelő indítványát. Briand kultuszminiszter e mellett mindent megtett, hogy a katolikusokra nézve a törvény végrehajtása minél kevesebb zaklatással járjon. Először is a kultuszegyesületek megalkotásának s az egyházi vagyon átvételének határidejét egy évvel meghosszabbította. Azután az 1881. évi egyesületi törvény alkalmatlan s terhelő rendelkezéseinek a vallásos egyesületekkel szemben való felfüggesztése által megkönnyítette a kultuszok nyilvános gyakorlását.

Úgy látszott már, hogy ezen az úton haladva, meg fogják találni a kibontakozás útját. A bordói bíborérek, toulousei érsek és számos püspök utasította már papjait, hogy ezen törvényes formaságokhoz alkalmazkodjanak. Azonban az utolsó perczen jött a pápának deczember 8-án kelt tilalma, mely lehetetlenné tette az expediens megragadását s az említett főpapokat is kényszerítette engedélyeik, illetőleg utasításaik visszavonására.

A kormány előzékenysége hiábavalónak bizonyulván, egy rendelet utasította a közigazgatási hatóságokat, hogy minden pap ellen, ki bejelentés nélkül misézik, jegyzőkönyvet vegyenek fel. Azután a minisztertanács egy újabb törvényjavaslatot terjesztett a kamara elé, melyben a kellő határidőig szervekedett kultuszegyesületek (902 protestáns, 80 katolikus, 78 izraelita) a törvénybiztosította kedvezményeknek élvezetében maradnak, de a többiek nem. Éppen azért mindazokon a helyeken, hol kultuszegyesület nem szerveztett, az egyházi vagyon (mintegy 3—400 millió frank) a departementek s községek birtokába jut a szegény-alap céljaira. A templomok ugyan az állam, a departement, illetőleg a község tulajdonába jutnak, de továbbra is istentiszteleti célokra fognak szolgálni. A többi egyházi épületek: szemináriumok, püspöki paloták stb. azonnal az állam tulajdonába mennek át. A fiatalabb, illetőleg rövidebb (4—8 évi) szolgálati idővel bíró lelkészek részére kilátásba helyezett ellátás az új törvény iránt

való engedelmességtől tétetik függővé. A kis papok (mintegy 5—6000), ha deczember 20-ig valamely törvényes kultuszegyesülettől származó hadmentességi bizonyítványt nem mutatnak be, január 7-én katonai szolgálatra rendeltetnek be.

E közben történt, hogy deczember 11-én Montagnini pápai ágens, ki Lorenzelli nuncius visszahívása után a francia klérus s a római kuria érintkezését közvetítette, Franciaországból kiutasított. Igen érdekes, hogy Montagnininak a vizsgálóbíró által lefoglalt iratai között állítólag volt egy, mely szerint a pápa, — egyebek mellett azt tanácsolta a francia katolikusoknak, hogy a börzén játszanak „à la baisse“, hogy az által pánikot idézzenek elő s a kormányt bukásba keressék.

Azóta a püspökök, a kispapok stb. kilakoltatása megtörtént. Itt-ott fordultak ugyan elő zavargások, de a nagy tömegek igen hidegen viselkednek s veszik tudomásul a törvények végrehajtását. Ez azt mutatja, hogy a pápa immár többé nem számíthat a francia népre s hogy így a csatát elvesztette.

De nem csak a nép hangulata és viselkedése mutatja ezt, hanem az a mohóság is, melylyel a püspöki kar szinte két kézzel kapott már a legújabb expediens után. Ugyanis minthogy az utóbb említett törvény szerint a templomok immár a községekéi, a kormány megengedhetőnek találta, hogy a kultuszegyesületté nem szervezkedett katolikus hívek, illetőleg a papok a polgármesterekkel kötendő szerződésben azokat hosszabb időre kibérelhessék. A püspöki konferencia elfogadta s lelkiismeretbe nem ütközőnek jelentette ki az eszmét és a szerződés fogalmazványát is elkészítette. Még csak egy nagyobb nehézség áll a kibontakozás útjában, t. i. hogy a püspöki kar csak az esetben hajlandó erre az útra térni, ha az ország valamennyi községe aláírja a szerződést.

A kormány a szerződési tervezet felől még nem nyilatkozott ugyan, de már a vidéken több ily egyesség jött létre. Valószínű, hogy a kormány, mint eddig sem tette, úgy most sem fog merev álláspontot elfoglalni, de a püspöki kar is engedni fog abból a követeléséből, hogy minden községnek meg kell előbb kötni az egyességet, mielőtt erre a kibontakozási módra végleg reátérnének. Utóvégre nagy és szent érdekek forognak kockán s ósdi doktrinák kedvéért nem lehet „mindent vagy semmit“ jelszóval hazárdozni.

Ha Franciaországban immár nem imádkozik a katolikus papság a „köztársaság jólétéért“, bezzeg zeng a „te deum“ a németországi katolikusok templomaiban az „eret-

nek" császár születése napján. Maga a pápa rendelte így. És Vilmos császár hálásan meg is köszönte ezt a pápának.

A kölcsönös szívéllyesség és udvariasság nem is ok nélkül való. Hiszen Németországban jobb dolguk van a r. katolikusoknak, mint akár még Spanyolországban, vagy Ausztriában is. És viszont talán egyetlen uralkodónak sem jár most annyira kedvére a pápa, mint a német császárnak.

Igaz azonban, hogy a külső látszat nem igazolja teljesen ezt a kölcsönösséget. Legalább az éppen most lefolyt birodalmi választásokból a centrum szinte teljesen épen, ha nem egyenesen megnövekedve fog bevonulni a birodalmi gyűlésbe. Pedig hát a centrum — no meg a szociáldemokraták — buktatták el a kormány gyarmatügyi póthiteles javaslatát s Bülow előre hangoztatta a liberálisok egyesülésének szükségét, a mi sakkhúzásnak látszott a centrum ellen és a polgári pártok szolidaritását ajánlotta a szociáldemokraták ellen.

Nagyon jól tudjuk, hogy a gyarmati politika felettébb hozzá van forrva a császár szívéhez és általában nagy birodalmi érdeket jelent. A centrum állásfoglalása tehát szinte a császár személye ellen, a most te deum-mal kitüntetett császár ellen is irányul. A centrum megerősödése azt látszik mutatni, hogy a németországi katolikusok helyeslik a centrum állásfoglalását. Viszont mindebből az következne, hogy a centrum vallásügyi politikáját sugalmazó pápa és a császár közötti jó viszony csak külső, csak színleges.

Megpróbáljuk, hogy egy kissé bevilágítsunk ebbe a szövevényes helyzetbe.

A centrum tényleg mint felekezeti párt alakult, felekezeti érdekek istápolására. Még a gyarmatügyben is felekezeti felfogás vezette. De ma már a centrum nem egészen a régi. És ha a jelek nem csalnak, kebelében elég élénk forrongás van. Különösen a mióta X. Pius a múlt év október 30-án Fischer kölni bíbornok-érsekhez intézett iratában kijelentette, hogy „a szent szék iránt való engedelmesség, mint ezt a folytonos tapasztalat mutatja, minden egyesnek teljes és korlátlan szabadságot enged azokban a dolgokban, melyek a vallást nem érintik“: azóta igen élénk vitatkozások indultak meg eme kérdés körül, hogy vajjon a centrum politikai vagy felekezeti párt-e? Ez magában egy igen figyelemreméltó jel: annak a jele, hogy sokan immár helytelennek találják, ha a centrum minden kérdést felekezeti szempontból fog fel.

Itt lehetetlenség meg nem látni, hogy a centrum immár irányítva is van a pápai kuria részéről. És nem sokára el lehetünk készülvé arra, hogy a centrum gyarmatügyi oppozi-

ciója nem lesz oly vihemens, mint volt. Persze már csak azért sem lehet, mert multkori segédcapatával, a szociáldemokráciával együtt sem játszhatik döntő szerepet, mióta ez utóbbit a választási hadjárat oly kegyetlenül megviselte.

E mellett ott van a régi emlék, a kulturkampf emléke s a szomszédos példa Franciaországban. Ha a végsőig feszítenék a húrt, baj lehetne, mert hiába tenné ki a centrum a birodalmi gyűlés egynegyedét: egy gyökeres egyházpolitikai reform esetében már nem számíthatna a szociáldemokratákra.

A németbirodalmi választásoknak egyik egyházpolitikai következménye a centrum és a birodalmi kormány közeledése lesz, melyet a pápa is szívesen előmozdit, a mi a konzervatív törekvések erősödését fogja jelenteni. A másik következmény pedig, mely a szociáldemokraták vereségéből fakad, a protestánsok és római katolikusok szociálpolitikai együttműködésének lazulása fog lenni, mint az eddigi nyomás enyhülésének eredménye.

Németország részéről tehát el lehetünk készülve a római katholicizmus politikai befolyásának emelkedésére s a felekezeti surlódások növekedésére.

Reánk, magyarokra, már a közelségnél fogva is, hatással lesz az új helyzet és pedig a klerikális törekvések erősödésében fog a hatás mutatkozni. Ez idő szerint legalább nincs sehol semmi jel arra nézve, hogy a felénk leszálló fojtó ködöt elkerülhessük, hogy attól valamelyes egészséges légáramlat bennünket hamarosan megmenthessen.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Dr. Barcsa János: A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme. Debreczen, 1906. I. kötet 273 lap. Ára 5 kor.

Örömmel szemléltünk minden jóra való törekvést, mely arra irányul, hogy magyar református anyaszentegyházunk dicsőséggel és küzdelemmel egyiránt teljes múltjának történetét, avagy annak csak egy részletét ismerteti meg velünk. Hogyne örülnénk hát, mikor „Az erdélyi református egyház története“ után immár legnagyobb egyházkerületünknek, a tiszántúlinak történetét olvashatjuk. Nem akarok ezen kijelentéssel ismeretéseimnek elibe vágni, csak üdvözölni akarom az érdemes szerzőt munkájáért, nemes vállalkozásáért.

A mi a munkára vonatkozó általános jellemzést illeti, el kell mondani, hogy Barcsa, úgy a nyomtatásban már megjelent, valamint a leltárakban levő adatokat műve értékének emelése céljából jól felhasználta, azokat jól ismeri, könyve egy valóságos adattár, melyet szakférfiú és laikus egyaránt haszonnal forgathat. Ám ezen elismerés mellett vannak kifogásaim is.

Mindenekelőtt nélkülözzük a jó felosztást, melyből az egész munka felől tájékozódhatnánk, nem is említve az előszót. Úgy látszik, szerzőnek nem volt semmi mondanivalója, könyve felől nem akart semmit közölni az olvasóval. Ám megállapíthatjuk, hogy 1711-ig, vagyis a szatmári békekötésig tárgyalja az eseményeket, művét maga adta ki, melynek kelendőségétől függ, azt hiszem, a II. kötet megjelenése. Ezen szempontból is méltó tehát a pártolásra, hogy buzgósága és szorgalma gyümölcésére legalább reá ne fizessen.

Az I. fejezetben a *reformáció kezdetét és fejlődését tárgyalja 1711-ig* a 3—28. lapon. Arról a nagy területről, mely a magyar reformátusságnak ma is majdnem felét egy kerületbe egyesíti, melynek a kezünk alatt levő munka önálló története akar lenni, a legnagyobb egyházkerület reformációjáról, mikor a külső történetet 1711-ig levezeti, ez nagyon kevés. Szerzőnk mintha maga is érezné ezt, ezért adja tömören, hivatkozva mindig forrásaira, az eseményeket és maga tartózkodik mintegy az adatokból levonható tárgy leírásától, megelégszik azoknak krónikaszerű elősorolásával. A nélkül, hogy ezen eljárását helyeselném, rámutatok egy-két olyan tévedésre, melyeket szerzőnk, a forrás megnevezésével, egyszerűen mint történeti igazságot átvett, holott az lehetett valakinek a véleménye de egyetlen történeti ténynyel nem igazolható. A 12. lapon például a Kunság reformátoraiul említi Sztárai Mihályt és Sibolthy Demetert, mely terület „Sztárai idejében 1554 körül külön szuperintendenciát alkotott tractus Baroviensis néven“. Szerzőnk ezt az adatát Gyárfás: Jászkunok története I. 66. lapjáról idézi, vagyis annak a tévedését hiteles történeti adatnak veszi és mint ilyent tovább adja, pedig Sztárai reformátori pályája a Bodrog és Dráva mellett volt, s a tractus Baroviensis Baranyát és nem Kunságot jelent, s ugyancsak Sztárai nem a Dunán innen és túl, mint a 11. lapon olvassuk, hanem a Dráva mindkét partján alapított 120 gyülekezetet. Valamint nem igazolható Sztárainak a Körös-Marosközben való szerepeltetése sem a 13. lapon, s ugyanott Huszár Gálra vonatkozólag felhozott azon idézete, hogy valószínűen a Körös-Marosközben kezdte pályáját, s innen ment Dunántúlra. Hogy Dévay Nagyszalontán és Sarkadon 1552 előtt megfordult (15. l.), tévedés, erről semmi pozitív adatunk nincs.

A 8. lapon, midőn a reformáció irányát rajzolja, bátran felemlíthette volna az óvári-i zsinat kálvini szellemű határozata előtt az 1552. évi beregszászi zsinatnak hasonló szellemű határozatát, sőt itt lett volna helye a 11. lapon említett ladányi zsinat előhozásának is, melyen Kálmáncsehit kálvini irányáért exkommunikáltak. A ladányi zsinatra vonatkozólag Bunyitayt kellett volna idézni szerzőnek, mivel ő írt erről először és tárgyilagosan a Századokban, mely, úgy látom, elkerülte figyelmét, mert Kálmáncsehi hathatós munkálkodásáról hallgat, pedig neki a kálvinizmus magvetésében és megszilárdításában kiváló rész jutott. Általában nincs kidomborítva a reformált egyház kialakulása, mikor csakhamar azt vesszük észre, hogy már az unitáriusokkal való küzdelemlről van szó s csak sajnálnunk kell, hogy az egyes vidékek reformációjáról olyan

keveset ad szerzőnk, pedig ha a 29—31. lapon előszámlált 146 idézetét végig olvassuk, látjuk, hogy mily nagy mezőről hordta össze azokat.

A II. fejezetben az egyházi szervezetet és igazgatást tárgyalja (32—48. l.), melynél az előbb kifogásolt azon eljárását, hogy a mit talál, mind hiteles adatnak veszi, azt tovább adja és arra épít, most is nehézményezem. Egy ilyen tudományos munkában a Magyarország városai és vármegyei című, különben elég körültekintéssel szerkesztett műből én például nem idéznék s így nem esném azon tévedésbe, hogy egyszerűen leközljem abból, miszerint „Szabolcsmegye keleti része, Nyirbátor és vidéke, még 1550—1553 körül az erdélyi szász lutheránus szuperintendenciához tartozott és csak az óvári-i zsinat után csatlakozott a tiszántúliakhoz és választott esperest”. (33. l.) Igaz, hogy a tiszántúli egyházkerület megalakulásáról általánosságban azt mondja, hogy „a reformáció első idejében történt” (41. l.), de ha már évszámmal ezt nem köti is le, annyit meg kellett volna mondania, hogy a szervezkedés az 1545. erdődi zsinaton elkezdődött, a toronyai zsinatokon folytatódott, az óvárin püspököt választottak. Azon állítás, mintha Pathay István (nem Sámuel, mint a 35. lap mondja) azon eljárása, hogy „a nem engedelmeskedő lelkészeket katonai erővel fogatta el, melynél az erdélyi fejedelem udvari főpapjai még többet engedtek meg maguknak”, okul szolgált volna az independens és presbiteriáuns mozgalomra, túlzott. Túlzott, mert Pathay a felhozott esetben törvény szerint járt el s kerületében nem volt independens mozgalom, sőt egyes egyházközségekben 1617. megalakult a presbiterium. A reformációnak az oláhok között való terjedéséről a 43. 44. lapon tájékoztat nyerünk, bár ez a szép és hálás tárgy több tért is megérdemelt volna. A tiszántúli egyházkerület XVII. századi zsinatain ordinált lelkészek névsorából látjuk, hogy azoknak majdnem mindegyikéről küldtek az oláhok közé lelkészeket. Különben az egész fejezet szépen és tárgyilagosan adja elő a tételt és sikerültebb az I. fejezetnél.

Nem modhatom ezt a III-ról, mely a „püspök, esperes, lelkész és más egyházi előjárókról” szól, mert nem helyeselhetem, hogy az 52. lapon, időrendben, csupán nevét és hivataloskodási idejét említi fel 26 tiszántúli reform. püspöknek; mert Tóth Ferencz: Túl a tiszai püspökök élete című műve megjelenése (1812) óta szükségét is érezzük egy újabb feldolgozásnak és róluk bővebben is kellett volna szerzőnknek szólnia. Ugyanezt kell mondanom az esperesekről, kiket egyházmegyénként időrendben névszerint elősorol, mert ez is kevés, hiszen Ember

Pál két századdal ez előtt is többet adott ennél, egyik-másik nevesebb esperesnél. A mit a lelkészek képzésére, külföldi iskolázására, vizsgálataikra, felavatásukra nézve elmond (59—65. l.), jól értesültségét mutatja. Az egyházlátogatásról, a lelkészválasztás módjáról, papmarasztalásról, lelkészek fizetéséről, kántorokról, egyháziakról, harangozókról (66—73. l.) kellő rövideggel tárgyal.

A 76—83. lapon a valláserkölcsi életről szól, kár, hogy nem tartott időrendet; az országos törvénynek, egyes törvényhatóságoknak, például Máramarosnak, Szabolcsnak, Szatmárnak a vasárnap megünneplésére, a káromkodás büntetésére, a prédikáció alatti bormérés tilalmára stb. vonatkozó szabályrendeletét nem említette fel.

Elégé hű képet rajzol az V. fejezetben az istentiszteletről és egyházi életről. Legkevesebbé kielégítő az iskolákról szóló VI. fejezet, két lap az egész. A XVI. századi kiválóbb iskolák közül felemlithette volna Erdődöt, Gyulát, Nagybányát, Váradot. A XVII. században is kiemelkedet egynehány Debreczen mellett. Sziget, Szathmár, Nagybánya, Mezőtúr, ha az anyaiskola tantervét elfogadták is, elégé a maguk lábán jártak, tanulóik közül sokan külföldi akadémiákra mentek egyenesen. Az egyházak anyagi ügyeiről szóló VII. fejezet (106—110. l.) kellő röviden tárgyalja a tized, egyházi adó, a hagyományok, templomépítés kérdését.

Úgy látom, hogy dr. Barcsa főgondját a VIII. fejezetre, „az egyházközségek vázlatos történeté“-re fordította, mely műve főrészét (112—271. l.) alkotja, melyben betűrendben elősorolja az egyházakat, lelkészeikkel együtt. Egy ilyen munkánál elengedhetetlen kívánalom a szigorú kritika alkalmazása, melylyel a lelkészek szolgálati idejét pontosan kell megállapítani; a mi nem igazolható, fel kell adni, bármily régi kedves hagyomány fűzi is hozzá az író, mert a ki egy egész egyházkerület lelkészeinek névsorát összeállítja, a keze ügyében levő adatok alapján, attól elvárjuk, hogy pontos munkát végezzen. Nem áll módomban, hogy minden adatát ellenőrizsem, de látom a majdnem 20 lapra menő 1050 idézetből, hogy minden kritika nélkül szedett össze mindent, a mit csak tudott; ám a ki tovább akar művére építeni, az idézetek felkeresésével megállapíthatja az adatok hitelességét. Csupán egy-két esetet említek fel. Régen bebizonyított tény, hogy Kálmáncsehi Debreczenben halt meg s 1557. decz. 21. temették el s ezen napon dőlt el Gergely mesternek (= Szegedi Gergely) a sorsa, a kit Márton doktor utódául kiszemeltek, tehát téves Barcsa felvétele, midőn Szegedit 1551-től és Kálmáncsehi előtt

szerepelteti. Sztárai Mihály 1544—1553. debreczeni papsága nem igazolható (142. l.), valamint Dévay szatmári reformátori munkálkodása sem (223. l.).

Mindezen hiányai mellett is, érdemes munkát végzett dr. Barcsa, s óhajtom, hogy a befejező kötetről még nagyobb elismeréssel szólhassak annak idejében.

Thury Etele.

Dr. Krausz Jakab: Bevezetés a philosophiába. Első rész. A philosophia lényege, jelentősége és történeti fejlődése. Budapest, Hornyánszky V., 1907. 172 lap. Ára nincs megjelölve.

Hézagpótló mű és első ilyenmű kísérlet szegényes bölcséleti irodalmunkban. A német irodalom gazdag ilyenekben. Legismertebb és legmegfelelőbb a mult évben 14-ik kiadást ért Paulsen-féle bevezetést. Sajátságos, hogy szerzőnk ezt a neki is forrásul szolgált művet a katholicizmusnak és protestantizmusnak a kulturához való viszonya tekintetében „exclusiv nézettel“ vádolja, holott műve 120. l. ő is ismeri a mai ultramontán klerikális szakirodalom „tudományellenes könyveit“.

Szerző modern író és modern gondolkodó. Fischer Kúnó és Windelband nyomán a bölcséletnek a kultúraélettel s művelődéstörténettel való kapcsolatát keresi. S aztán „egész vonalon az evolutió tanát vallja“, s előadásában is „a legmodernebb és legkitünőbb művekre“ támaszkodott. A előadás folyamán hivatkozott szakművek mellett a mű végén található gondos és megbízható „Irodalom“ repertoriuma igazolja, hogy szerzőnk teljesen otthon van a philosophia hazai és külföldi irodalmában. Kár, hogy „a nagy költségek miatt“ művét nem adta ki a maga egészében. Szinte mohó kíváncsisággal várjuk az ismeretelméleti, erkölcsstani és néplélektani rész mielőbbi megjelenését.

Mindjárt az első fejezetben Windelband nyomdokain haladva helyesen határozza meg a philosophiát ekképen, hogy az „az egyes tudományok különböző alapelveit összeegyeztető elmélkedés . . . Az egyes tudományok főelveinek összefoglalója, egymásra vonatkoztatója s egybekapcsolója a philosophia . . .“ Ebben az értelemben nagyon is jogosult és találó a philosophiának Fichte-féle elnevezése: *Wissenschaftslehre*“ (2—4. l.).

A második fejezetben a philosophiai rendszerek keletkezését, a philosophia nevezetesebb irányait s a jelenkori bölcsélet főbb álláspontjait ismerteti. A három főszerző itt a metaphysikai, az ismerettani és az erkölcsstani. Szakavatottan vezet be itt az olvasót a különböző álláspontoknak, irányoknak és elveknek „tömrdek ismussal jelzett“ lényegébe.

A harmadik fejezetben a szellemi evolúció folytonosságát követve a philosophiai gondolkodás történeti fejlődésmenetét ismerteti, mely megnyitja előttünk a maguk összefüggésében az egyes tudományos problémákat. Erről az oldalról a bölcsélet története az emberi szellem fejlődésének története. „Ez alapon — mondja Falkenberggel — az egyes bölcséleti rendszerek történetbölcséleti értéküket tekintve, nem antiquáriumok, hanem a haladó emberi szellem vívmányait felölelő múzeumok“ (31. l.). Csak érintem, hogy a 29. l. helytelenül idézi Janssen hirheát művét a német reformációról.

A negyedik fejezetben rendkívül találó jellemzések kíséretében a görög és a középkori bölcsélet főbb problémáit és képviselőit ismerteti. Zellerrel azt vallja, „hogy a görög philosophia a görög szellem független alkotása“. De rendszertelen a középkori scholastikának a görög vallással való egybevetése (49. l.) és kronologialag is helytelen Aquinói Tamás bölcséletének az universáliák középkori logikai kérdése előtt való tárgyalása. Hiba az is, hogy az arabs és spanyol scholastikáról a középkorban alig emlékezik meg s a dogmát következetesen a „keresztyén vallással“ zavarja össze. A különben kitűnő stylistá egyik tételét pláne így kezdi: „jöllehet azonban“ (48. l.).

Az ötödik fejezet a XV—XVII. század eszmeáramlatait ismerteti s itt találóan jellemzi Bacon, Cartesius és főleg Spinoza, Leibniz és Locke bölcséletének jelentőségét. Szinte felülmulja önmagát Spinozánál, a kiről méltán mondja, hogy későbbi hatását is tekintve „a legkövetkezetesebb s leghatalmasabb metaphysikai elem a philosophia történetében“. De már értelmetlen Spinozánál a matematikáról szóló hosszas előadásnak s éppen nincs itt helye a 71. l. a Krauss (és nem Craus), Ehrhard, Schell, Loisy, Zahn, Zöckler, Siefert és Harnackról, mint kath. és prot. theologusokról szóló excursiónak. A theologia történetében és nem a philosophiában van helye az ily dolgoknak.

Igen tanulságos fejezetben ismerteti továbbá a XVIII. század bölcséletét, főleg Kant kritikai rendszerét és követőit. Jól mondja, hogy a rationalismusnak a középkorhoz hasonlóan, mint „az ész kultuszának . . . nincsen történeti érzéke.“

Kant és Hegel követőinél a magyarokról sem felejtkeznek meg. Kár, hogy a régebbi magyar bölcseleket nem említi.

A hetedik fejezetben a XIX-ik század bölcseletének főbb mozgató eszméit: a pessimismust, a Comte féle positivismust, a darwinismust, a Spencer-féle evolutionismust és a szocialismust ismerteti főbb irányaiban és képviselőiben. Comte-al szemben ügyesen védi a metaphysika jelentőségét és jogosultságát (104–105. l.), de már Darwinnál nem ismeri azt a tekintélyes német irodalmat, a mely szerint „a darwinismus a Sterbelager-re került a tudományban“. (V. ö. Dennert és más újabb természetbölcselek műveit.)

Az utolsó fejezet az egyén és a társadalom egymáshoz való viszonya rendkívül bonyolult kérdésének van szánva. Itt behatóan tárgyalja az immanens vagy társadalmi teleológiát s az organikus társadalmi theoriát, a szociológiának a történelemhez, történetbölcselethez, az ethnológiához, a politikához, a jogbölcselethez, a politikai gazdaságtanhoz s a művészethez való viszonyát. Találón mondja, „hogy a szocialismus szolgálatot tett a tudománynak, a mennyiben a szocialistikus eszmemozgalom a társadalom élettanának mélyebb kutatásához vezetett. Gyakorlati szempontból pedig az a szocialismus érdeme, hogy új világnézet támadt nyomában, mely nagyobb tért enged az altruismusnak, s melynek célja a társadalom-erkölcsi elv alaposabb felismerése és tökéletesebb érvényesítése“ (153. l.). Végül Marx és Engels történelmi materialismusával szemben helyesen vallja, hogy „a ki a társadalmi fejlődés feltételeit kutatja, annak nemcsak a gazdasági erők és termelési viszonyok befolyásával kell számolnia, hanem az illető kor jogi és erkölcsi fogalmait, történelmi és vallási traditióit, művészi és philosophiai áramlatait is a legteljesebben kell ismernie“. S ez éppen a fejlődés, az evolutió (és nem az anarchista revolutió) elvét valló bölcseletnek a feladata.

E számot tevő munkát melegen ajánljuk olvasó közönségünk szíves figyelmébe. Méltó és való arra, hogy megismeresse vele a philosophiát. A mű elegáns kiállítása Hornyánszky nyomdájának izlését dicséri.

Sz. M.

Radácsi György: Bibliai tanulmányok. I. kötet. Sárospatak, Radill K., 1906. 169 lap. Ára 2 kor.

Az „Emlékjelek és bizonyságok“ megjelenését hamar követték a „Bibliai tanulmányok“, melynek közrebocsátásával

még 1885-ben magára vállalt régi tartozását róvta le a tudós szerző. Az előszóban az elkésés okait is megjelöli a terhes viszonyokban és fájdalmas körülményekben ekképen: „És rám zúdultak a földi szenvedések. Gyászból gyászbba, sírtól sírhoz, bajvivásból bajvivásba vitt s kényszerített a végéremehetetlen isteni akarat. Ő cselekedte, nem nyitottm panaszra a számat; de szép tervemben alaposan meghátrálódtam s valami nehezedeés érte a lelke szárnyait is.“ Tudjuk, hogy a bibliai tanulmányok elkéséseért emberi bántalmakban is vala bőséges része. Pedig „valami kemény kényszerúség tart fogva és nyügözi le szabad repülésemet“.

Ezek a tanulmányok igen becsesek és értékesek. Meggyözöleg mutatja ki a derék szerző, „hogy a biblia nagy tengerében mennyi drágagyöngy rejlik a magyar olvasóra nézve csiszolatlan állapotban és hogy mennyi különféle gyönyörúséget szerezhethet magának — esetleg másoknak is — a biblia-szerető és bibliatanulmányozó ember“. Adja Isten, hogy e derék tanulmányok tovább folytatásával művelt olvasó közönségünk körében minél szélesebb rétegekben megkedveltetnék a Biblia. Erre Radácsi György nagyon illetékes ember. Hiszen tudjuk, hogy a revideált Károli-bibliához is ő szolgáltatta a legjobb és legbecsesebb adalékokat. A bibliai előadás zamatossága és alapossága, magyar nyelvünk zengzetessége szerencsésen van egyesítve az ő fordításaiban. Nem egy revideált ó-szövetségi bibliai részlet az ő reviziójából került mamár közkézen forgó bibliánkba. Hála és elismerés érte az angol bibliai társulat áldozatkészségének. Különösen a költői részleteket Kámori erőltetéseinek mellözésével szerencsésen adta vissza a lelkes bibliás fordító.

A kötet Joel, Hoseás, Habakuk és Ezékiel profécziájának, nem különben a Sámson és Abiság és Adonia „bibliai képeknek“ tanulmányait foglalja magában. Egyes részleteik régebben (utóbbi tanulmány tavaly) jelentek meg a Sárospataki Lapokban. Az egyes tanulmányokat találó, bibliai theologiai bevezetés előzi meg, míg viszont a tárgyalás menetét alapos tudományos irodalom- és kánontörténeti megjegyzések kísérik, s azt igazoják, hogy szerzőnk a kérdések bibliatheologiai és exegetikai fejtegetésénél, teljesen az idevonatkozó hazai irodalmi törekvéseket is felhasználva, a mai tudományos theol. szakirodalmi ismeret színvonalán áll. Az egyes tanulmányok elé a legkiválóbb s legilletékesebb szakírók egy-egy tájékoztató és jellegzetes mondását tette, mely mintegy sejteti az olvasóval, hogy hová fogja őt vezetni a szerző. Az első tanulmányt egy kitünő tájékoztatóval látta el „a profétákról es a profétai irodalom-

ról", hogy azután feltárja az egyes tanulmányokban „az ő szerelmét a biblia, a bibliai tudományok iránt s a szerelmének az előadásban, nyelvben megnyilatkozó s az olvasót azonnal foglyul ejtő varázsát". Valóban óhajtható volna, ha e tanulmányokat folytathatná. A Prot. Szemlében is a Csengey, Masznyik, Erdős, Raffay-féle bibliai tanulmányok nagyon becses dolgok. Értse meg és méltányolja műveltebb olvasó közönségünk a mi bibliás tudósaink „szerény munkásságának" igen nagy értékét. Ez volna az ő felette nagy jutalmuk.

Sz. M.

Harnack Adolf: A keresztyénség lényege. Németből fordította *Rácz Lajos* sárospataki tanár. Sárospatak, Radill K., 1906. 201 l. Ára 2 kor. 50 fillér.

Talán elsők voltunk, a kik az illusztris berlini dogmatörténetírónak ez óriási föltűnést keltett nagyhirű művét magyar prot. olvasó közönségünknek bemutattuk. Rácz Lajos, a fordító, a Prot. Szemlében (s jöltette, hogy könyvébe ez ismertetést bő kivonatban fölvette), én pedig a Prot. Egyházi és Iskolai Lapban méltattuk érdem szerint e nagyhirű művet, a melynek megjelenése egész irodalmat létesített a külföldön. Szegényes magyar prot. theol. irodalmunk hálájára méltó a fordító s a Sárospataki Lapok szerkesztősége, hogy lehetővé tette e híres műnek magyar fordításban és önálló alakban való megjelenését. A minden tekintetben sikerült magyar fordításban újból olvashatjuk Harnack művének megkapó fejtegetéseit az evangeliomról a maga hármias nagy igazságával, az evangeliom kulturai értékét a világhoz, a szegénységhez, a joghoz és a munkához való viszonyában s az evangeliomról a történelemben az apostoli és őskeresztyénség s a katholicismus (római és görög) és protestantismus vallástörténeti alakjaiban. Kár, hogy a jeles fordító bevezetést nem irt a művéhez, melyben Harnack könyvének, hogy úgy mondjam, irodalomtörténetét ismertette volna. Hiszen egy Walther, Cremer, Seeberg és mások támadó és védő iratai jobban tájékoztatták volna magyar közönségünket Harnack munkájának számos előnyéről, de sok gyengéjéről is. Azokat a mozgalmakat, melyeket e sajtóságos és már tíz kiadást ért mű fölkelte, én annak idején gondosan regisztráltam hazai lapjainkban (Ev. Egyház és Iskola, Prot. E. és I. Lap), sőt a theologiai seminariumban

külön is foglalkoztam vele. Most már a németben járatlan olvasó is élvezheti Harnack érdekes fejtegetéseit. Theologiai tanulók 2 koronáért kaphatják a csinos kiállítású munkát.

Sz. M.

Pár szó a felekezeti történetírás kérdéséhez.

Nagyon nagy igazsága van S. Szabó Józsefnek, a mikor felszólal a felekezeti elfogultságnak a történetírásban, specialiter az egyháztörténetírásban való szereplése ellen, csak hogy az a nagy baj, hogy egy kicsit furcsán veszi ki magát ez a felszólalás éppen ő tőle, a kinek eddigi történeti munkái szintén benne leledzenek abban a bajban, a melyet jelenleg megtalálni vél másnál. Nem gimnáziumi tankönyvről és népies iratairól szólok, mert hiszen a protestáns egyházban is az a közfelfogás, hogy hiterősítő és apologetikus jellegűeknek kell az ilyenfajta munkáknak lenniök, minélfogva igazi historicus alig is vállalkozhatik megírásukra, mert alkalmilag ellentétbe juthat bennök jobb meggyőződésével. Hanem igen is szólok ebbeli működése többi termékéről, vagyis a Károlyi Gáspár életével foglalkozó füzetéről, a Fischer Andrásra vonatkozó cikkéről és e folyóirat mult füzetében foglalt bírálat-féljéről.

Károlyi Gáspárjában például vallási tévelygésnek, botorságnak, eretnekségnek, balfelfogásnak bélyegzi az unitarismust s mondhatom, hogy a mit ő most Karácsonytól idéz a huszítákra vonatkozólag, felette szelid és jóindulatú hangon van írva ahhoz képest, a hogy ő maga irt annak idejében az antitrinitarismus híveiről. És míg Karácsonyinál megtalálni igyekszik az inquisitio magasztalását, a mit pedig csak is következtetni lehet soraiból, ő sokkal nyiltabban magasztalta az unitarismus apostolai, közelebbről Egri Lukács ellen követett hasonló fajtájú eljárást. Fischerjében szintén tévelygés ösvényének, tévtannak, ábrándos és zavaros eszmének minősíti az anabaptismust és azt mutatja egy kifejezése, hogy igazoltnak és indokoltnak tartaná annak vértanu-halálát is, ha csakugyan anabaptista lett volna.

Multkori cikkében is nagy mértékben nyilvánul ez a felekezeties felfogás, most már a római catholicismussal szemben. Megrójjá például Karácsonyi Jánost, mert „kényelmes” tanításnak mondja az egyedül hit által való megigazulás

tanát. Azt veti ellene, hogy ez „teljes félreértése vagy félremagyarázása a protestáns evangéliumi tannak“. Megjegyzem mellékesen, hogy ha félreértés, akkor nem szabad elfogultságból eredőnek minősíteni. De hát például én is „kényelmes“ tannak vallom, a nélkül, hogy félreérteném. Teljes tudatossággal állítom ugyanis, hogy az az értelmezése, a mit manapság szoktak hozzáfűzni a protestáns prédikátorok és apologeták, eredetileg hiányzott ebből a tanból, a mint mutatja például a major-féle vitának egész lefolyása és különösen mutatja Amsdorfnak e vita folyamán elejtett az a már nem „kényelmes“, hanem borzalmas állítása, hogy „a jó cselekedetek károsak az üdvösségre“. Hát talán engem is pápás elfogultsággal fog érte vádolni a cikkíró úr?

Ugyancsak megrójjá Karácsonyit azért, mert említést tesz a Vitnyédy leveleiről s körülbelül hiteleseknek tartja őket. Bármennyire ne tartson is „oknyomozó történésznek“ a cikkíró, a milyen szerinte már ma nem beszélhet hitelességükről, mégis merészkedem azt az álláspontot elfoglalni, hogy az egyik levél tényleg valódi volt, még pedig a Keczerhez írott. A másiknak feltétlenül be van bizonyítva szerintem is a hamissága, de nem is ez a lényeges ebben a dologban, hanem a mit már Bethlen Miklós elmondott volt, hogy tudniillik még ha valódiak is e levelek, akkor se szolgálhattak bizonyítékul a Pozsonyba idézett lelkészek bűnösségére. Hát talán engem is pápás tendentia vezet?

Na ha ebben nem is, de a most következő kérdésben mindenesetre reám süti a cikkíró. Én ugyanis szintén azt vallom, hogy a XVIII. századbeli rekatholizálás törvényen alapult és „minden törvényszegés nélkül“ történt. Igenis, az 1687. évi XXI. és az 1715. évi XXX. t.-cz. teljes jogot adott a királynak az önkény minden nemére a protestánsokkal szemben. Persze, gyalázatosaknak tartom úgy e törvényeket, mint meghozóikat és teljes mértékben kárhoztatom tanácsosaikkal együtt azokat az uralkodókat, a kik irgalom nélkül éltek a nekik adott joggal. Azonban a mi igaz, az igaz, még ha pápás pap állítja is.

A többi is majdnem mind csak ilyenszerű, a mit a Karácsonyi elfogultságának bizonyítására fel tud hozni S. Szabó. Mind csupán a pápás meggyőződésén, római katolikus világnézetén alapul Karácsonyinak és szinte önként következik belőle, éppen úgy, mint az S. Szabó kálvinista érületéből és gondolkozásából az antitrinitarismus és anabaptismus becsmérése és az a gyanusítása, a melylyel jónak látja kísérni Karácsonyinak azt a történeti tényt constatáló mondatát, hogy

„Thököly kezéből kihullott a fegyver s azt protestáns magyar nem emelte fel többé“. A ki kilátja ebből az azt kísérő „örömet és jóleső érzést“, az ne vádoljon mást elfogultsággal.

Vannak aztán az S. Szabó megjegyzései, illetőleg kifogásai közt olyanok is, a melyek nyilvánvaló tévedések az ő részéről s a melyekre nézve, bármennyire pápás elfogultság szülötteinek tekintse is Karácsonyinnál, előtte már jóval előbb megállapították az igazságot protestáns történetírók, még pedig sajna! éppen úgy, mint Karácsonyi. Azt ugyanis, hogy Komjáthi Benedek nem Luther, hanem Erasmus szerint fordított s a mit kétségbe von a cikkíró, már évekkel ezelőtt megmondta Szilády Áron (a Pesti Gábor *Novum Testamentuma* facsimile-kiadásához írt jegyzetek 10. lapján). Azt pedig, hogy a lutheránusok megégetését rendelő törvényt eltörülte már az 1526-iki országgyűlés, szintén régen, több mint másfél évtizede megírta egy jórégi forrás után Zoványi Jenő (Protestáns Szemle 1891. 231. l.). S. Szabó „nem tudja, melyik törvényczikkből“ olvasható ki ez, holott azt is megjelölte Zoványi, hogy a 17. törvényczikkből, melyet a dolog végleges tisztázása végett egész terjedelmében közlök magyar fordításban: „A hatvani országgyűlésen kelt határozatoknak és decretumoknak semmi erejük se legyen. Mivel a hatvani országgyűlés a királyi felség parancsai és az ország szabadságai ellenére lett megtartva, a mint erről minket az összes vármegyékhez intézett leveleivel a királyi felség is méltóztatott értesíteni: határoztuk, hogy annak semmi ereje és hatálya se legyen. Sőt, ha abból a gyűlésből a királyi felség hatalmának és az ország szabadságának rovására valami hiány származott volna, méltóztassék ezt ő felsége az ő tanácsával helyrehozni“. Tehát ezekben is Karácsonyinnak van igaza, nem pedig Szabónak, a ki az utóbbi kérdésben a 33. articulust említi, mint a melybe belé lehetne magyarázni az 1525-iki törvények eltörlését, noha abba egyáltalában nem lehet, de nem is szükséges, mikor ott a 17-ik. Mi marad most már a Karácsonyi felekezeti elfogultságából, mikor köztudomású és egyedül Szabótól el nem fogadott tényeket állít?

Azt végül, hogy én ne emlitem volna fel birálatomban az Enyingi Török Bálintra vonatkozó tévedését Karácsonyinnak, határozottan tagadom. Ha olyanok Szabónak a többi stb.-jei is az általam állítólag nem említett hibák közül, mint ez és a Komjáthira vonatkozó, akkor csakugyan jobb volt nem szólni rólok.

Nem kívánok beléelegyedni az S. Szabótól hasonló módon megkritizált Komáriknak és Dedeknek az ügyébe, azonban

a történeti igazság érdekében lehetetlen elhallgatnom, hogy ez az utóbbi sem tévedett az 1525. évi IV. törvényczikknek csupán egy évig tartó érvényessége dolgában és még abban is, hogy „a genfiak a bitófán gyakran láttak embereket függni“ (tudniillik a Kálvinnal egyet nem értőket), csupán az tévedés, hogy csak bitófát emleget, holott máglyát és szablyát is kellett volna Szabónak itt — úgy látszik — a „gyakran“ szó ellen van kifogása, pedig történeti tény, hogy „elnyomta Kálvin a nézeteivel szemben nyilatkozó akármilyen, még a legszerényebb ellenzéket is; e célból szigorúan ellenőriztette minden tettét, szavát, sőt arczkifejezését is az összes genfi lakosoknak. Az 1542—46. években nem kevesebb, mint 58 halálos ítéletet hajtottak végre s 76 száműzési parancsot bocsátottak ki. A libertinusok egyik vezérért, egy genfi szabadságharcz vértanújának fiát, Berthelier-t és öt elvtársát 1555-ben lázadók gyanánt lefejeztették... A boszorkányság ellen is csoportos égetésekkel lépett fel Kálvin; az 1545. évi február 17. és május 15. közti rövid időközben csak úgynevezett „pestiscsinálók“ 34-en végeztettek ki stb.“ Mindezt szabad talán megírni a római katolikusoknak is, vagy esetleg nekünk protestánsoknak sem? Jó volna bizony, ha nem esnénk belé abba a hibába, a mit elítélünk másnál.

Látható az előadottakból, hogy meglehetősen távol állok a felekezeti jellegű és szellemű történetírástól, nem úgy, mint S. Szabó József. És ha még sem találtam felekezeti elfogultságnak a Karácsonyinál is tapasztalható felekezeties szellemet, az kizárólag úgy értelmezendő órá vonatkoztatva, a mint megírtam birálatomban, hogy tudniillik „ellenséges indulatot vagy éppen szenvedélyes gyűlöletet a protestáns ismertető sem fedezhet fel nála.“ Azt tartom ugyanis elfogultságnak, a mi például megnyilatkozik a ref. egyház iránti gyűlöletét leplezni nem tudó unitárius Kanyarónál, vagy azt, a mi még felekezeties szelleme mellett külön megnyilatkozik S. Szabónál, mikor nem akarja tűrni, hogy az ő felfogásával ellentétes gondolkozás is érvényesülhessen a történetírásban s a maga nézetét rá akarja erőszakolni, mint egyedül helyeset a róm. katolikus papokra is. Hiszen ha Karácsonyinak ugyanaz volna a vélekedése a felekezeti kérdésekről, a mi Szabónak, akkor nem váradi kanonok, hanem debreczeni kollégiumi tanár volna. Az ellenséges indulat ki-kitörését és az eltérő nézet jogosultságának megtagadását tekintem tehát elfogultságnak és eszem ágában sincs azt kívánni a római katolikus történetíróktól, hogy eldobják maguktól meggyőződésüket és akár az enyémet, akár az S. Szabóét sajátítsák el

helyette. Azt azonban szeretném, ha úgy római katolikus, mint protestáns történész egyiránt csak a kritikailag megállapítható ténybeli igazságot keresné, még ha átszűrné is a maga gondolkozásán, a mint nem is lehetséges másképen. Ez volna aztán, ha nem is a protestáns felekezeti felfogásnak, a mitől szintén őrizzen az Isten, de minden esetre a protestantizmus szellemének diadala. Quod faxit Deus!

Historicus Criticus.

b) Külföldi irodalom.

Wilhelm Wundt: Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. II. Band. Mythos und Religion. Erster Teil. Leipzig. Verlag von Wilhelm Engelmann. 1905.

A Steinthal által alapított néplélektannak egyik legkiválóbb képviselője Wilhelm Wundt, a leipzigiegyetem professzora. Nagyszabású művének, a Völkerpsychológiának második része a mythosszal és vallással foglalkozik. A cím maga: Mythos und Religion, kevesebbet ígér, mint a mennyit a tartalom nyújt. A második kötetnek első része ugyanis nagyobb részében a művészetek fejlődésének törvényeivel foglalkozik és csak kis részben teszi magát a mythos vizsgálata tárgyává. A mythos és vallásról szóló kötetekben Wundt a phantasia tevékenységének alkotásait vizsgálja voltaképpen s ez okból a művészet is helyet foglal azokban.

Minden mythos-képzésnek forrása az individualis phantasia — mondja Wundt — ámde a phantasia emez alkotásai a közös élet feltételei alatt fejlődtek ki. Ilyen nagy fontossággal bírván a phantasia, először annak természetét és lényegét igyekezik megállapítani Wundt az experimentalis lélektan segítségével. Vizsgálatának eredménye az, hogy a phantasia nem egy különös erő, sem külön lelki tevékenység, hanem már bennefoglaltatik az összes lelki erőben, mint azokban tevékeny erő. E szerint a phantasia területéhez számíthatók mindama lelki jelenségek, a melyekben valamely képező tevékenység nyilvánul. E képező tevékenység pedig vagy már meglévő képek utánképzésében vagy teljesen új képek alakításában nyilvánul. Éppen ezért nagy szerepet játszik a phantasia a külső tárgyak egyszerű észrevezésében is. A phantasia természetének rövid megvilágítása után, a phantasiaképzetek experimentalis analizálására tér át Wundt. Vizsgálja a térphantasia, az időphantasia természetét s

ez által igyekszik megállapítani a phantasia lényegét és azt a lelki történésnek két elvére vezeti vissza: az *elevenítő apperceptióra* (belebende Apperception, a mint Wundt nevezi), a mi voltaképpen nem egyéb, mint saját magunknak a tárgyba való projiciálása és az *illusióknak érzésfokozó hatalmára*, a mely szintén uralkodik a lelki élet minden terén s ott találjuk a pathologikus illusióban éppen úgy, mint a művész teremtő phantasiájában.

A phantasia lényegének vizsgálata után, melynek eredményével nem mindenben értünk egyet, áttér Wundt annak kimutatására, hogy miként jelentkezik a phantasia az individuum lelkében és miként fejlődik ki. A phantasia jelentkezik már a gyermek játékaiban s főleg abban nyilvánul, hogy a gyermek a tárgyak tulajdonosságainak meg nem felelő értéket tulajdonít. Így például igen sok gyermek a már hallott mesékből egy újat csinál s az ilyen meséket legtöbbször a túlzás jellemzi; túlzás a számban, mértékben stb. Éppen úgy jelentkezik a phantasia a gyermek rajzaiban is. E rajzoknak feltűnő jellemvonása, hogy a gyermek azokat emlékezetből készíti és csak ama vonásait tünteti fel a tárgyaknak, a mely vonások figyelmét megragadták. E primitív művészetnek is az az általános jellemvonása, hogy az egyes tárgyak emlékezetből készítettnek.

A következő fejezetekben a phantasiának a művészetekben való nyilvánulásával foglalkozik Wundt és könyvének kétségtelenül ez a legérdekesebb része, habár fejtegetései sokszor elvesznek a felhalmozott anyag között. A művészet, mondja Wundt, *formájára* nézve az általános phantasia-tevékenységnek kifejezője, *tartalmára* nézve pedig kifejezése az illető kor világ- és életnézletének, a mint a mythosban és vallásban nyilvánul. A művészetnek és vallásnak ily szoros összefüggéséből érthetjük meg, hogy a vallás és mythosnak miért van szüksége a művészetre, ha a maga motívumait külső alakban akarja szemléltetni és e szoros viszony magyarázza meg azt, hogy a művészet a maga tartalmát a mythostól és vallástól nyeri. Fennebb azt mondtuk, hogy Wundt többet nyújt a tartalomban, mint a mennyit ígér a czímben. E körülmény magyarázatát nyeri most, midőn Wundt reámutat annak szükségére, hogy a psychológiának először számot kell adni a formáról, melyben a phantasia kifejlik, hogy az által közelebb juthasson a tartalomhoz, mely e formákban benne van. Ekként a művészetekben tevékeny phantasiának vizsgálata mintegy előkészítő a mythosképző phantasia tartalmának fejtegetéséhez.

Wundt, midőn a phantasiának a művészetekben való nyilvánulását vizsgálja, egy teljes művészet-philosophiát ad, mely nemcsak a művészetrel és philosophiával foglalkozók számára nyújt gazdag tanulságot, hanem azoknak érdeklődésére is számot tarthat, kik az emberi szellem bármely nyilvánulása iránt szeretettel viseltetnek. E

művészet-philosophiának feladata számot adni mindama psychologiai motivumokról, melyek a művészet termékeinek kialakításánál hatottak. Míg az általános művészettörténelem az egyes művészeti tárgyakra fordítja figyelmét, addig a művészet eme philosophiájának feladata, vizsgálni azokat a lelki erőket, melyek e tárgyaknak forrásai voltak. E művészet-philosophia tehát voltaképen a phantasia fejlődésének történetét adja.

Ez általános jellemzés után áttér Wundt a phantasiának az egyes művészetekben való nyilvánulására, szem előtt tartva a fejlődés menetét. A művészet legprimitívebb alakjának Wundt ama művészetet tartja, mely csak a pillanat számára készíti tárgyait s csak ideig-óráig tart. A pillanat számára dolgozó művészet után következik az emlékezetből dolgozó művészet; ezután a díszítő és utánozó művészet és legvégül, mint a fejlődés legmagasabb foka az *idealis művészet* (Idealkunst).

Az egyes művészetek fejlődéséről szóló tanát Wundtnak csak röviden jelezzük, mivel ebben az anyagnak oly bősége jelentkezik, hogy annak ismertetésére hasábok lennének szükségesek. E részben hosszasan foglalkozik Wundt annak kimutatásával, hogy milyen szerepe van a képzőművészetekben az embernek, állatnak és növényeknek s miként nyilvánul a motivumok alkalmazásában a phantasia. Az ideálművészet tárgyalásánál rendre következnek: az építészet és annak formái: a temetkezési helyek, templomok, oszlopok stb. építése. Különösen philosophiai érdekű ama rész, melyben a stílusok változásainak okait kutatja Wundt (248. l.). Változnak a stílusformák, Wundt szerint, ha az őket létrehozó ideák lejárvák magukat. Új ideák új kifejezési formát követelnek. E változásra nézve különösen fontos a vallásos eszmék változása: hogy valamely kor vallásos-e vagy nem, ez igen fontos körülmény az építészeti stílusok természetére s jellegére. Az építőművészetből rendre-rendre kiváltott a festészet s a plasztika s éppen ezért mind a kettő magán viseli az építészet jellemvonását: a symmetriát és proportiót.

Az ideálművészet psychologiájának vizsgálatában ki kell emelnünk, hogy Wundt szerint az ideálművészet jelleme amaz eszmék által van meghatározva, a melyek egy adott korban uralkodnak; *ez eszmék között pedig legfontosabbak a mythologiai és vallási eszmék.* Ama határvonal, mely a primitív művészeteket az ideálművésztől elválasztja, megközelítőleg összeesik ama határvonallal, mely a mythost és a vallást elválasztja egymástól. Az alsóbb fokú művészet teljesen mythologiai jellegű: hű képe az egyes népeknél keletkezett mythosoknak. Itt már most az a kérdés, hogy melyek ama jegyek, melyek megkülönböztetik a mythost a vallástól. Erről munkájának második részében fog szólni Wundt.

A musicalis művészetek fejlődésének tárgyalásában foglalkozik

Wundt a dal eredetével és annak legrégebb fejlődésével, eredeti alakjaival: a kultus- és profán-dallal. Az elbeszélő költészet fejlődésének vizsgálása folyamán tárgyalja szerzőnk: a mészét, mely az elbeszélés legprimitívebb alakja, az eposzt, mindenütt különös tekintettel arra, hogy miként folyt be a mythos e műfajok keletkezésére és fejlődésére.

Az elbeszélő költészet fejlődése után következik a táncz és a dal, a mimus- és a dráma tárgyalása.

Könyvének harmadik fejezetében áttér azután Wundt a mythos alkotó phantasia lényegének vizsgálására. Mindenekelőtt kritika tárgyává teszi a divatos mythologiai elméleteket, *melyek főhídjául azt tekintik, hogy a philologiai és historiai szempontok örökös hangsúlyozásával merőben szem elől tévesztik a pszichologiai szempontot, már pedig a mythos eredetének kérdése első sorban pszichologiai és csak azután historiai problema.*

Wundt megkülönbözteti a *konstruktív* mythologiai elméletet és a *symbolikus* és a *rationalistikus* elméleteket. Konstruktívnak nevez minden olyan mythologiai elméletet, melynek alapját vagy valamely apriori felállított vagy a metaphysika köréből meritett elv képezi. Ez elméletnek azután vannak alsóbb fajtái: a regressiv és a progressiv fejlődés theoriája, a naturalistikus és az animistikus theoria. A regressiv theoria szerint az őseredeti mythosokban a tiszta igazság foglaltatott, a melyet azonban a pogány vallások eltorzítottak. A progressiv theoria a XIX. század spekulatív-philosophiai rendszereire vezethető vissza. E theoria szerint minden mythos a vallásos fejlődés integráló része, pedig van egy egész sereg mythologiai képzet, a melynek a valláshoz semmi köze nincsen. A naturalistikus theoria szerint a fejlődés alapja a természetmythos, a mely nem egyéb, mint vallásos és primitív tudományos nézetek egybeolvadása. Az animistikus theoria két alakban lép fel: a szorosabb értelemben vett animistikus theoria a szellem alatt érti a szellemet általában, legyen az az emberé vagy állaté; míg a manistikus theoria (Spencer, Lippert etc.) szellem alatt csak az emberi szellemet érti.

A symbolikus és rationalis theoria közül a symbolikus az elterjedtebb. A symbolikus theoria szerint a mythos, a maga lényegében, a költészettel esik össze és az egyes mythologiai képzetek legszorosabban függenek össze a metaphorával. Mythos és költészet közt csak az a különbség, hogy a mythos a nép összessége által készítettik, míg a költői mű az egyes ember alkotása s éppen azért a népköltészetben a kettőnek határai egybeesnek. E theoria eredete a romanticismusban keresendő. Míg a symbolikus theoria a mythos költészeti phantastikus jellegére fekteti a főszűlyt, addig a rationalistikus theoria a mythos intellektualis jellegét hangsúlyozza. E felfogás szerint a mythos nem egyéb, mint theoretikus vagy praktikus problémák naiv

tárgyalása és feldolgozása; a mythologia nem egyéb, mint naiv tudomány. E theoria eredete az angol deismusban keresendő. Úgy a symbolikus, mint racionalistikus theoriának az a főhibája, hogy a maga álláspontját viszi be a mythosokba s így iparkodik azokat megmagyarázni.

E három theorián kívül tárgyalja még Wundt az ú. n. analogiatheoriát és a vándorlási hypothesis-t. Az analogiatheoria a symbolismus elgyengült alakja és főképviselője Sybel; a vándorlás hypothesis-e a rationalis theoriára vezethető vissza. A vándorlás hypothesis-e főképviselője Julius Braun, a ki szerint minden mythos eredete Egyptom s innen indultak azok vándorútjokra a világ minden részébe.

Újabb időkben két theoria: az illusio- és a suggestio-theoria, az eddig elhanyagolt lélektani oldalt is figyelmére méltatja. A herbarti lélektan az illusiót hívja segítségül, míg a francia és olasz anthropologusok a suggestióval operálnak a mythosról szóló tanaikban. Az illusiotheoria főképviselője Steinthal, ki szerint a mythologiai apperceptio az ember maradandó attribútuma s csak az ismerőtehetség növekedtével kezdi elveszteni erejét. Alapjában véve minden érzéki csalódás mythologiai apperceptio. E theoria főhibája az, a mi a herbarti lélektané: a mechanismus. Herbartnál minden lelki folyamat a képzetek mechanikus játékára vezethető vissza; ámde a mythosokban nem mechanikáról van szó, hanem emberi effektusokról és ösztönökről, melyek a mythos forrásaiul tekintendők. A suggestiotheoria hívei nagyobbára a francia és olasz sociologusok köréből kerülnek ki. E theoria merev ellentétben áll a néplélektan álláspontjával, a míg a néplélektan u. i. a pszichologiai jelenségek magyarázásában az individuumok lelki sajátságaira megy vissza, addig a sociologia s így a suggestio-theoria híveinek többsége a társadalom fogalmából indul ki. Ama fogalmak tehát, melyekkel a sociologia operál, nem sok felvilágosítást nyújtanak a pszichologiai folyamatokról. A suggestio-theoria merőben távol áll attól, hogy a mythos keletkezését megmagyarázni tudja.

A mythologiai theoriák kritikája után a mythosalkotás általános lélektanát adja elő Wundt. Arra a kérdésre, melyet ő a legfontosabbnak tart, hogy t. i. honnan van a mythologiai gondolkozásnak ama tulajdonsága, mely által a tárgyakat personificálja, azt feleli Wundt, hogy ez a *projectio* eredménye. A mit Böhm Károly az Ember és Világának első kötetében kimondott, hogy t. i. philosophiai magyarázatunkban kénytelenek vagyunk minduntalan a *projectio* fogalmára recurrálni, azt most magyarázatainak alapjául teszi Wundt, Böhm Károly után — 23 évvel. A *projectio* fogalmát teszik fejtegetéseik alapjául a Wundt iskolájának hívei, így pl. Ludwig Stein is egy nemrég megjelent munkájában s így remél-

hetjük, hogy Wundt vagy talán Stein nyomán nemsokára nálunk is akadnak hívei e theoriának!

A mythologiai personificatio nem egyéb, mint az aesthetikai „Einfühlungnak“ fokozottabb alakja. Az aesthetikai beleérzés és a mythologiai apperceptio közös alapja azonban az, a mit Kant után transcendentalis apperceptiónak nevezünk. Maga a mythologiai apperceptio pedig nem egyéb, mint az emberi tudat eredeti fokán működő functiója az apperceptiónak. Ez apperceptiónak legfőbb jellemvonása az, hogy úgy jelentkeznek benne a mythologiai képzetek, mint közvetlenül megadott valóság. E jellemvonáshoz csatlakozik azután másodikul az associatio korlátlan hatalma.

A mythosalkotás psychológiájának rövid vázolója után áttér Wundt a mythos és költészet, a mythos és nyelv és végül a mythologia és a psychologia közt levő viszony tárgyalására. E vizsgálat eredménye az, hogy a mythologiai és költői phantasia csak ama külső és belső feltételek által különböznek, a mely feltételeknek úgy az egyik, mint a másik bizonyos időben alá vannak vetve.

A néplélektan feladata, a mint ezt Wundt könyvének végén röviden összegezi, az, hogy amaz általános feltételeket keresse, a melyek által eléáll minden mythos. A poetikai elemet csak annyiban tartja szem előtt, a mennyiben ez a mythologiai phantasia lényegére fényt deríthet. Ez általános feltételek vizsgálása lesz feladata a Völkerpsychologie Mythos és Religion című része második felének.

Kolozsvár.

Ifj. dr. Bartók György.

Pfleiderer Ottó: Religion und Religionen. München (Lehmann), 1906. 248 lap. Ára 5 márka.

Szerzőnek a berlini tudományegyetemen a különböző fakultások hallgatói előtt a múlt téli félévben tartott előadásait tartalmazza a mű, a mely „bizonyossága annak, hogy manapság a vallási kérdések iránti érdeklődés folyton növekedőben van“.

A szorosabb értelemben vett vallástörténeti tárgyalást bevezetésképpen a *vallás lényegéről* s a *vallásnak a morálhoz* és a *tudományhoz való viszonyáról* szóló hármas előadása előzi meg. Lactantiusal azt vallja, hogy a vallás „az Isten iránti kötelezettség“, úgy azonban, hogy ez a függőség egyúttal az engedelmes szolgálatkészség és szabad önadaadás jellegével is bír. Ez a tudatos kötelezettség a nagy apostol „szívbeli engedelmességével“ azonos. Az Istennel való közösségében szabadnak tudja magát a hívő lélek a világtól és saját szívének nyugtalanságától. Szépen fejezi ki Ágoston e gondolatot ekképen: „Magadéivá teremtettél minket s szívünk mindaddig nyugtalan, míg Te Benned meg nem nyugszik“. Majd azt fejtegeti,

hogy az istenfogalom észszerű lényegtünk követelménye, mely gyakorlati jelentőségében a jónak s elméleti értelmében az igaznak eszméjére vezet s az egész mindenség egységes és harmonikus összefüggését czélozza. Minden világtalánynak Isten a megfejtése. Az isteneszme úgy gondolkozásunknak, mint világi felfogásunknak az előfeltétele s mint ilyen az ész legbensőbb lényegének a nyilvánulása (Róm. 11. 36). Az egész vallástörténelem az Isten folytonos keresése a naturalista, pantheista vallásokban és megtalálása a monotheisztikus vallásalakokban.

A második előadásban *a vallás és a morál* viszonyát fejtegeti. Összes alakjaiban a vallás a morál forrása és alapja. A vallást ért támadások a történeti fejlődés folyamán csak annak alakját, szokásait és szertartásait érintik. Úgy az egyén, mint a közösség erkölcsi tudata az ő vallásos hitével áll vagy esik. A népek vallásos hitében rejlenek a kötelességtudat gyökerei s az erkölcsi világregd feltétlen érvényének alapjai. A gondviselő Isten s az ő kegyelmében vetett hit „a leghatalmasabb tényező az emberi nem erkölcsi nevelésében“. A vallás nemcsak gyökere, de egyúttal koronája és teljessége az erkölcsösségnek.

Igen tanulságos „*a vallás és a tudomány*“ viszonyát tárgyazó harmadik előadás is. Itt mindenekelőtt különbséget kell tennünk vallás és vallástan, vallásos érzelem, mint lelki állapot s arról szóló és folyton változó felfogás között. A tudomány csak az utóbbit érinti. Az egyház uralmáról a tudomány felett épp oly kevéssé lehet szó, mint a tudomány uralmáról a vallás felett. Vallás és tudomány között nem „kompromisszum“, hanem a kölcsönös elismerés, tisztelet s egymásrahatás viszonyának kell fennállania. Igazolja ezt már az istenfogalom is, mint „egysége a világ alapjának és céljának“ és „összefoglalója az ismeretnek és az akarásnak“. A fejlődés fogalma csak mélyítette a vallás és a tudomány egymáshoz való viszonyát. A természeti és történeti élet törvényszerű rendje és fejlődése, a tudománynak e sarkalatos alapgondolata csak megerősít az Istenben való hitünkben. Az ismeret világosságának a szív melegével s a hit, remény és a szeretet erejével kell párosulnia. Így lesz a vallás egész valóság s a haladó emberiség az élő Istennek temploma.

A vallástörténeti előadások sorozatát voltaképen „*a vallás kezdeteiről*“ szóló negyedik előadás nyitja meg. Itt csak hypothesisokkal találkozunk. Az „animismus“ mint naiv népies metaphysika s az azt kifejlesztő pszichológiai folyamatok közös alapja a különböző vallásoknak. Az élet javai és bajai egy felsőbb hatalom elismerésére vezettek, s kifejlesztette a vallásos és szociális közösség érzetét az emberiségben. Schellinggel azt tartja, hogy a vallás legrégibb alakja egy naiv patriarchális henotheismus, a melyet köve-

tett a polytheismus s a monotheismus. A vallásokat különben kiterjedésüket tekintve törzs-, nép- és emberiségi, s benső lényegükre nézve természet- törvény- és váltságvallásokra lehet felosztani. A vallástörténet előadásában azonban lehet ethnologiai és chronologiai módszert is követni.

Pfeiderer szerint első „a kínai vallás“. A birodalom politikai szervezetében gyökerező, rendszerezett szellemhit e vallás lényege, mely abból indult ki, hogy a természeti és az emberi élet közös alapja és rendező elve az istenség. Laotse, Kongtse és Mengtse e vallás prófétái.

„Az egyiptomi vallás“ ellentétekkel teljes vallás s mint ilyen „tanulságos példa a vallás fejlődésére legkorábbi fokozatán“. Ilyen az ő állat- és holtak kultusza s a halottak ítélete. A halottak könyve közelebbről az egyiptomi vallás morálja, az istenek és az emberek iránti kötelességek erkölcsi ideáljaival. Igazi papi törvénykönyv, mely azonban a haladást gátló papi hierarchiára és politikai despotismusra vezetett.

Talán a legrégebbi vallásalak „a babyloniai“, mely a legújabb ásatások által földérített történeti okirataival a Krisztus előtti negyedik évezredre vezet vissza. Isteneinek polytheista rendszerezése a papok műve. A legújabb „Bábel-Bibel“ vitairódalma nyomán rendkívül tanulságosan ismerteti Pfeiderer a bibliai és babyloniai mondák és mythosok közös vonatkozásait. E vallásalaknál szemléljük a vallásos tudatnak a természetről „a szellemre való fölemelkedését, mely viszont a látnokok, próféták és bölcsek föllépésére vezetett az úgynevezett prófétai vagy történeti vallásalakokban.

Ilyen mindjárt „Zarathustra vallása és a Mithras kultusza“. Zarathustra vallásos ismeretét és prófétai hivatását már isteni kijelentésre vezeti vissza. Az erkölcsi polgáriasodás szükségérzete vezette őt a nyers természetimádásról az erkölcsi világrend istenéhez. Ahura Mazdában a jónak kultusza párosul a gonosz elleni küzdelemmel a természeti s még inkább az erkölcsi életben. A Mithra-kultuszt szerzőnk Cumont jeles műve alapján ismerteti.

„A brahmanismus“ természeti alapja az indusok pesszimista világfelfogása s Buddha annak prófétája a váltságútjáról szóló négy alapigazságával. Érzületi moráljának tisztasága és bensősége a hegyi beszédre emlékezteti az olvasót. Váltságvallásának negatív jellege és passiv erényfogalma a vallásnak szerzetesi kialakulására vezetett. A későbbi buddhismus hierarchiai rendszere és a pápakirálysághoz hasonló Dalai-Lamája annak romanista katolikus, s a japán shintoismus annak rationalisticus alakja.

„A görög vallás“ — Hegel találó szava szerint — „a szépség vallása“. Istenei a szép emberiség aesthetikai ideáljai, az úgynevezett kalokagathonnak megtestestülései. E vallás hordozói nem a nép

erkölcsi nevelői, a próféták és a papok, hanem a költők és a művészek. A vallásos tudat e felfogásán még Sarates, Platon és Aristoteles sem változtatott lényegesen. A jónak, szépnek és igaznak eme tiszteletéből (Platon Erosza!) hiányzik Ágoston ama gyönyörű vallomása: „Magadéivá teremtettél minket, óh Uram és szívünk mindaddig nyugtalan, míg csak Te Benned nem nyugszik meg!”

A prófétai vallások kiváló alakja „*Izrael vallása*”. Mózes annak papja és bírója s a próféták a legkiválóbb hordozói. A Jahve és a Baal imádása közötti küzdelem s a próféták munkásságának és szociális-politikai környezetöknek rajza a könyvnek egyik legbecsebb fejezete.

A fogságutáni zsidóság vallása kortörténetileg „*a keresztyénségre*” vezet át, mely az „*Iszlám vallásával*” az emberiség legutolsó két nagy prófétai vallásalakja. Az új szövetségi keresztyénség tartalma a bűnös emberiségnek a Krisztus általi megváltása. A váltás eme keresztyén hite a maga kettős oldalával: a világítélettel és világváltsággal az összes vallások és philosophiai elméletek igazságait foglalja magában s erről az oldalról a keresztyénség, „*a vallások vallása*” vagyis „*az egész emberiség összes vallásos eszményeinek és reményeinek a teljessége*”.

A történeti vallások utolsó alakja, „*a semita faj vallásalkotó erejének későbbi sarja*” az „*Iszlám*”, vagyis Mohamed vallása. Mereven theokratikus törvényszerű monotheismusával világvallási missziói igénye daczára nélkülözi a valódi vallásos erkölcsi fejlődés erejét s mint elkésett zsidó theokratia a vad barbár népek fegyelmezésére egy ideig alkalmas, de belső természete szerint valóságos kerékkötője az emberiség szabad erkölcsi haladásának. A Krisztus korabeli zsidóság missziója vár reá a természeti népek vallásos nevelésében, hogy a törvény útján az Isten országára vezesse a kiskorú népeket.

Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1907. évi január hó 1-től 31-éig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1907. évre: Debreczeni ev. ref. egyház.

2. Alapító tagok kötelezvényei után 5% kamat: 1907. évre: Trstyénszky Ferencz Pozsony, Nógrádi á. h. ev. egyházmegye, Dorogi ev. ref. egyház, Szárvárosi ev. ref. kollégium, Pozsonyi ev. theol. akad. könyvtár, Hörk József Pozsony, Erdőgyaraki ev. ref. egyház, Szeremlei Sámuel H.-M.-Vásárhely, Pápai ág. h. ev. egyház, Meczner József Vizsoly, Meczner Béla S.-A.-Ujhely, Anti ev. ref. egyház, Szatmárnémeti ev. ref. főgimnázium, Marmarosszigeti ev. ref. főgimnázium, Szemes László Szentjános. 1906-ra: Keéki ev. ref. egyház, Nagykállói ev. ref. egyház, Nyirmadai ev. ref. egyház, Vajai ev. ref. egyház, Ibrányi ev. ref. egyház (12 K.), dr. Ajkay Béla Répczelak (6 K), Csengey Gusztáv Eperjes, Szepesvárosi á. h. ev. egyházmegye, Belényesújlaki ev. ref. egyház, László Levente Pápa, Hódmezővásárhelyi főgimnázium, Tiszapolgári ev. ref. egyház, Zelenka Pál Miskolcz, Vadászi ev. ref. egyház, Rózsás Lajos Pápa. 1905 és 1906-ra: Mayer Endre Eperjes, Szigethy Zoltán Huszt. 1905 és 1907-re: Radna-Lippai ev. ref. egyház.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával: 1907-re: Rácz János Kecskemét, gróf Vay Tihamér F.-Vadász, gróf Vay Tihamérné F.-Vadász, Vantulek Imre Monor, Berghofer Károly Gyömrő, Erős Lajos Debreczen, Karczag István Keszthely, Simonffy Imre Debreczen, Lengyel Imre H.-Szoboszló, Benkő István Rákospalota, Benedek László Pánd, Budapesti ág. h. ev. főgimnázium, Pusztaföldvári ág. h. ev. egyház, Lévy József Miskolcz, Kisújszállási ev. ref. főgimnázium, Szarka Károlyné Kis-Geresd, Petrovits Soma Szentes, Poszvék Sándor Sopron, Tóth Kálmán Gárdony, Vasi felső ev. egyházmegye, dr. Illosvay Lajos Budapest, gróf Festetich Gyuláné Wildon, Soproni ev. tanítóképző-intézet, Somlyóvidéki ág. h. ev. lelkészi egylet, Böödi ev. ref. egyház, Szarvasi ev. főgimnázium, Tiszavidéki á. h. ev. egyházmegye, Nagybányai ev. ref. egyház, Török József Czegléd, Varga Márton Tokaj, Janka Károly Homonna, gróf Zichy Kázmér Zichyújfalu, gróf Zichy Kázmérné Zichyújfalu, Ragályi Béla Balajt. 1906-ra: Nyiregyháza ev. ref. egyház, Balkány ev. ref. egyház, Szepesi ev. ref. egyház, Jakab József Gidófalva, Lipták Bertalan F.-Rymer, Zih Sándor B.-Ujfalu, Kiss Lajos Nagy-Szokol, Krupecz István Udvarnok, Beck Vilmos Pozsony (4 K), G. Nagy Béla Téth, Becze László Komárom, Boytár Sámuel Pedér, Kolozsváry Antal Fejérd, Hódossy Lajos Kercza, Alsónógrádi ev. papi értekezlet, Bernát Lajos, Babó Mihály, Bátor Gábor, dr. Farkas Imre,

Török Elek, Ev. ref. hitokt. testület Halason, Kátai Endre [Dunaszentgyörgy Nagykőrösi ev. ref. tanítóképző int., dr. Freysinger Lajos Vác. 1905-re: Gávai ev. ref. egyház. 1905 és 1906-ra: Kovács János H.-M.-Vásárhely, Chiacagói ev. ref. egyház. 1904—1906-ra: Späth Gyula Győr, Pecsét Károly Sarkitótfalu, Lates Jakab Győr. 1906 és 1907-re: Vékony József H.-M.-Vásárhely, Patonay Dezső Nagykőrös.

4. **Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt: 1906-ra:** Veresmart, Laskod, Rád, Buj, Tuzsér, Gyulaj, Döge, Őr, Genzse, Kisvarsány, Kállósemjén, Besenyőd, Kotaj, Tornyospálca, Bezdéd, Ujfehértó, Benk, Kisvárd, Báka, Szakoly felső szabolcsi egyházm. ev. ref. egyházak, Tóbiász Gyula F.-Ráncz, Dávid József Hangács, Menyhárd Elek Számbrelle, dr. Bruckner Győző Igló, Karácson Béla Kisujszállás, Szücs József Alsóörs, Biró János Abaujvár, Nemes Kálmán Somorja, Czékus László A.-Szántó, Fodor Béla Miskolcz, Nagy Sándor Mohi, Majtisi ev. ref. egyház, Réz László Rozsnyó, Kolozsvár Kis Sándor, Mészöly István, Török István, Wiegandt Artur Halason, Eröss Lajos Szemere, Gratz Mór Kolozsvár. **1907-re:** Nyir-Bogát ev. ref. egyház, Botos József Parasznya, Reif Pál Budapest, Bodolay István Mezőcsáth, Gárdonyi ev. ref. egyház, Cserhalmi Samu Budapest, Könyves János Nagyszalatna, Révész Lajos Debreczen, Kádár Lajos Nagykanizsa, dr. Imre Lajos H.-M.-Vásárhely, Oszwald Kálmán A.-Szakállas, Pfliegler Ferencz Miskolcz, Marikovszky Menyhért M.-Vásárhely, Földváry Jenő Daruvár, Raksányi Károly B.-Henyé, Horváth Sándor Várpalota, Nyáry Pál Pécs, Hajdu János Zsegnye, Kalniczky Endre Putnok, Lengyel József A.-Bárca, Marton Elek Stósz. **1905-re:** Székely ev. ref. egyház, dr. Wirtzfeld Béla Csetnek. **1904 és 1906-ra:** Kovács Gyula Debreczen. **1905 és 1906-ra:** Kirchner József Pozsony, Pataky Sándor Miskolcz. **1905 és 1907-re:** Mórócz Mihály Ó-Gyalla. **1906 és 1907-re:** Simon Mihály Székely. **1908—1906-ra:** Ibrányi ev. ref. egyház.

5. **Segítő tagoktól évi 8 koronával befolyt: 1907-re:** Pap Gizella. **1906-ra:** ifj. Babó Benő, Bartek Lajos, Bernát Lajosné, dr. Dobozy István, Fadgyas Sándor, Farkas Dezső, Farkas Elek, Fülöp Sándor, Herrmann Dénes, Kéméri Benő, Kéméri Gyula, Keresztes József, dr. Kolozsvár Kiss István, Kristóf József, Martiny József, dr. Nagy Mór, dr. Nagy Pál Sándor, Papp Vilma, dr. Pázsit Pál, Rocsek József, Silling Elek, Simon Mihály, Szabó Garbai István, Szekér Endre, Szekér Pál, Szathmáry Sándor, Szüle Lajos, Zilah Istvánné, Pázsit Antalné, Kellner Sámuel, mindannyian Halason. **1905-re:** Berki Antal, dr. Hódosy Géza Halason.

6. **Alapító tagok tőkefizetése:** Csengey Gusztáv Eperjes 200 K., Szigethy Zoltán Huszt 100 K.

7. **Előfizetés Szemlére:** Békési ev. ref. főgimnázium 7 K 20 f., Hornyánszky Viktor 7 K 20 f., Péterfy Dénes Kolozsvár 8 K, Képviselőházi könyvtár 7 K 90 f., Egyetemi könyvtár 8 K.

Összesen befolyt 2201 kor. 30 fill.

Budapest (IV.. Deák-tér 4), 1907 február 1.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.